

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	19
'Aho	Tu'apulelulu, 21 Mā'asi 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongu Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongu Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 19/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Tu’apulelulu 21 Ma’asi, 2019
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 3/2019 ‘a e Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki he Ngaahi Totonu (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2019)
Fika 05		KOMITI KAKATO
		Ngaahi Tu’utu’uni
		5.1 Fika 7/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		5.2 Fika 8/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
		Ngaahi Lipooti Fakata’u
		5.3 Komisoni ma’ae Kau Ngaue Fakapule’anga 2015/2016 & 2016/2017
		5.4 Poate Sino’i Pa’anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
		Ngaue Ke Lipooti Ki Fale Alea
		5.5 Fika 1/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Pule’i) ‘o e Sino’i Pa’anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		5.6 Fika 3/2018: Ngaahi Tu’utu’uni Ki He Ahi 2016
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Poaki.....	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	7
Kei tu’uma’u Pule’anga nau fokotu’u kei fakavavevave ‘enau ngaahi Lao Fakaangaanga	8
Līpooti Fika 3/2019 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea	9
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Līpooti Fika 3 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu Fale Alea	9
Tohi Tangi Fika 2/2019 ‘a e kau ako tutuku Kolisi Tonga	10
Tukuhifo Tohi Tangi Fika 2/2019 ki he Kōmiti Kakato	15
Lipooti Sea Kōmiti ngaahi Totonu Fale Alea ki he ngaahi ngāue kehe Kōmiti	15
Me’a Sea Kōmiti Kakato.....	16
Alea’i Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016	16
Kei poupou ‘Eua ki he fakatangi kilo 5 ‘a Ha’apai.....	16
Fokotu’u kole ha toni 10 ke toutai’i mokohunu ma’a ‘Eua	16
Fehu’i fekau’aki mo e lahi mokohunu ‘oku uta ki tu’apule’anga	17
Tokanga fekau’aki mo e totongi e mokohunu	17
Ka ola lelei savea fakahoko malava ke faka’atā toutai’i mokohunu.....	18
‘Osi fakahu ki he Regulation ngaahi me’a ne ‘ohake he fakataha ‘i Kolonga.....	19
Kole ‘oua faitu’utu’uni Fale Alea ‘isiu mokohunu he ‘e uesia ai polokalama ngāue Potungāue	19
Kole ki Ha’apai ngāue’aki mahu ‘oseni feau ‘aki nau ngaahi fiema’u kae fakahaofi mokohunu	20
Tali Ha’apai fokotu’u mei he Pule’anga ke ma’u ola savea fakahoko Potungāue.....	21
Fiema’u fakama’ala’ala pe ‘e malava ke fakalahi fofoa’anga e mokohunu	22
Ngāue ‘a e Pule’anga ke kumi ha māketi ki he mokohunu	24
Feinga Pule’anga fakangata tu’u vaha’a he alea fefakatau’aki kae fai pe he Potungāue.....	25
Fehu’ia fengāue’aki e ngaahi potungāue fekau’aki he <i>SMA</i> ke fakasi’isi’i feitu’u pule’i makehe	28
Fakalotolahi ngaahi kolo ke fokotu’u ‘enau kongā tahi malu’i makehe	28
Tokanga ki he totonu kakai kuo ngāue’aki nau matātahi ki he ngaahi ngāue e Pule’anga.....	30

Lava ngaahi kolo ‘ikai ha’anau feitu’u pule’i makehe ke fengaue’aki mo e ngaahi kolo kehe	31
Kole pē ‘e lava ke faka’ilonga’i he Potungāue ‘a e.....	32
Kei kole pe Ha’apai nau kilo ‘e 5 mei he feitu’u pule’i makehe ‘i tahi	33
Poupou ke fakatolonga, malu’i pea ongo’i he kolo ko ‘enau koloa tuku he <i>SMA</i>	33
Fokotu’u Ha’apai 12 tuku ki he Pule’anga ke fai ‘enau faka’uto’uta fekau’aki mo e mokohunu	36
Kole na’a lava ke pailate’i mai toutai’i mokohunu mei Niua koe’uhi ‘ikai ha kongā tahi pule’i makehe	38
Fehu’ia <i>benefit</i> ma’u he Pule’anga mei he mokohunu.....	39
Kamata ‘i Siulai uta mokohunu ki muli a’u hono mahu’inga ki he tola ‘Amelika 600 ki he kilo	39
Fehu’i fekau’aki ngaahi feitu’u ‘i tu’a mei he feitu’u pule’i makehe.....	40
Toki mahino he savea pe ‘e faka’atā toutai’i mokohunu ngaahi feitu’u ‘i tu’a sone.....	40
Ta’efiemālie ka to e fakalōloa tapui toutai’i mokohunú hili savea lolotonga fakahoko ...	41
Fakahā Pule’anga ‘ikai ko ha toki savea eni kuo fai ki he mokohunu	42
Founga hono fakafanau mokohunu koe’uhi ko e uesia hono lahi he ‘ataakai fanau ai	43
Kole pē ‘e lava ke ‘oange ki he tukui motu mokohunu ke fakafanau ai	44
Kuo pau ke tomu’a fokotu’u fānau’anga mokohunu kae lava ke tufa ki motu.....	45
Kole fakafokifoki feme’a’aki ki he ‘asenita ‘oku ‘i he Kōmiti Kakatō	45
Pāloti tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016	48
Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017.....	48
Fakama’ala’ala fekau’aki Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017.....	48
A’u ‘o 29 ngaahi kolo tu’u matātahi pule’i makehe mei he 11 he 2016.....	49
Ngaahi kolo tu’u matātahi ha he Tu’utu’uni 2017	49
‘Oange mafai ki he ngaahi kolo ke pule’i toutai honau ngaahi feitu’u pule’i makehe	49
Kole ‘oua fakakau motu ko Pangaimotu he ngaahi ‘elia kongā tahi pule’i makehe.....	50
Kole ke to e fakapapau’i tu’unga ‘i ai ‘a Pangaimotu.....	51
Kole fakamāhino tu’unga e <i>SMA</i> he ngaahi kekekele tofi’a kau Nōpele ofi ki tahi	52
‘UHINGA kongā tahi pule’i makehe Pangaimotu ke malu’i e motu.....	53
Taumu’e e kongā tahi pule’i makehe ke fakatolonga me’a mo’ui ‘oseni	53
Fehu’ia ‘ikai ‘asi Vahe Hihifo he lisi ‘ēlia pule’i makehe	54
Fokotu’u ke fakatokanga’i fakangatangata kongā tahi pule’i makehe ‘i Hunga.....	55

Tali Minisita Toutai ke to’o Pangaimotu mei he lisi kongatahi pule’i makehe	57
Pāloti tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Matātahi 2017	57
Komisoni Ma’á e Kau Ngāue Fakapule’anga 2015	57
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Komisoni ma’a e Kau Ngāue ‘a e Pule’anga 2015-17	57
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2017- 2018.....	58
Liliu ‘o Fale Alea	58
Lipooti Sea Kōmiti Kakato ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato.....	58
Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu Pule’i Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule’anga 2016.	59
Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi 2016.....	60
Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo mo e Matātahi 2016.....	61
Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017 & ngaahi fakatonutonu.....	62
Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2017.....	62
Pāloti’i tali Lipooti Fakata’u Komisoni ma’a e kau Ngāue Fakapule’anga 2015-2017.....	62
Pāloti’i Lipooti Fakata’u Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018.....	63
Kelesi.....	63
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea	64

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 21 ‘o Mā’asi, 2019

Taimi: 1000-1005 Pongipongi.

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o e Fale Aleá (*Lord Tu’ilakepa*)

Lotu

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mou me’a hifo. Kole atu ki he Kalaké fakamolemole ke hua mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Kau kotoa Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale he hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō. Kalake, fai ‘etau taliuí.

<008>

Taimi: 1005-1010

... (Hoko atu e Tali Ui) ...

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io lelei Kalake.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku, Tēvita Lavemaau.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliuí ko e poakí ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a Siaso Sovaleni pea mo Sāmiu Kuita Vaipulú. Toenga ‘o e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ko e tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Tapu atu ki he ‘Ene ‘Afió Tupou VI. Ko e Tu’i totonu ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u Tuku’aho. Fakatapu atu kia Ata kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e fonuá. Fakatapu atu ki Ha’a Matāpule. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele Fakafofonga ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘uma’ā foki e kau ngāué. Fakatapu atu ki he kakai ‘o e fonuá ‘oku nau me’a mai he ngaluopé pea tuku pē Hou’eiki ke u hūfanga atu he fa’a lotu pongipongi ma’u pē he Fale ni, kamata’aki e fakakoloa hotau Falé ko e kamata’anga ia e ngāue ‘o e ‘ahó. Tau fakamālō kotoa pē ki he ‘Otuá koe’uhii ko e tauhi ‘oku fai ki hotau fonua ni, laumālie lelei pē ‘Eiki

Palēmiá pea mo e Kapinetí mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea ni pea 'oku tau fakamālō ai 'oku lelei pē e kakai 'o e fonuá neongo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí mo e fononga'anga 'oku tau fai ka 'oku tau ongo'i pē 'oku tau hoko ko ha kakai lelei ke tau ngāue hotau fonua ni tu'unga pē he 'ofa mo e tokoni 'oku fai mai he 'Eiki ma'a te kitautolu hono kotoa. Hou'eiki hangē pē ko e me'a kuo me'a hifo ki ai te u foki leva ki he'etau 'asenitá koe'uhī ko 'etau angamaheni ia he'etau ngāué. Mou me'a hifo pē tau kamata pē mei he Fika 4. Līpooti Fika 3/2019, Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá ki he Ngaahi Totonu fekau'aki pea mo e Tohi Tangi Fika 2/2019. Kole atu mu'a ke lau e tohi ko ē mei he kōmití pea toki tuku ki he Sea 'o e Kōmiti ke ne fai mai ha me'a.

'Eiki Palēmia: Sea, 'e lava pē ke u ki'i fakahoha'a atu kae toki fai ho'o tu'utu'uni?

'Eiki Sea Le'ole'o: Lelei 'aupito pē 'Eiki Palēmia. Lava lelei pē. Me'a mai.

Kei tu'uma'u Pule'anga nau fokotu'u kei fakavavevave 'enau ngaahi Lao Fakaangaanga

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku ki'i fakamanatu atu pē 'Eiki Sea ko e lao fakavavevave na'a mau ...

<009>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Palēmia: tu'u fokotu'u atú, 'oku mau kei tu'uma'u pē 'i he tu'unga ko iá 'o a'u mai ki he mōomeniti ko ení. Ka neongo ia 'Eiki Sea, ko e Feitu'u na, ka ko e anga 'o 'emau fokotu'u atu 'oku kei mo'ui 'a e fokotu'u ko iá 'o a'u ki he 'aho ni. Pea ko 'emau anga 'emau vakai atu ki he Feitu'u na, 'oku, na'e 'ikai tonu ho'o tu'utu'uni ko ena ke 'ave. Ko 'eku fakahā atu pē me'a ko ení ke 'alu pē ki he'etau lēkootí. Na'e 'ikai te ke muimui ki he Tu'utu'uní, totonu 'a e Fale Aleá. Ka ko e me'a ia 'a'au. Ka ko u fakamanatu atu pē kia koe 'oku kei mo'ui pē 'emau me'á, fakataha fakavavevavé mo 'enau faka'amu na'e tonu ke pāloti'i kae toki 'ave ka na'e 'ikai te ke muimui ki ai, fa'iteliha atu pē Feitu'u na he me'a, tu'utu'uni ko iá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia. Ko u fakamālō atu pē au ki he Feitu'u na. 'Oku ou 'ilo'i pē 'e au he 'ikai pē to e liliu ho'omou me'a mai he pongipongi ní. Ka ko u kole atu mu'a Hou'eiki Pule'anga fakamolemole. Sai 'aupito pē ia ho'omou fakamanatu maí ka kuo 'osi fai 'eku tu'utu'uní ki ai. Pea ko 'eku tu'utu'uní nau tali au ho'o me'a maí 'oku 'i ai, 'e 'ave ki he Fakamaau'angá ke fai ha fakatonutonu, 'oku ou tali atu. 'I ai e ngaahi me'a, ngaahi sitepu 'oku ou 'osi teuteu pea ko u lave'i pē 'e au ka ko u kole atu mu'a, 'oua to e fakahoha'asi'i e motu'a ni he ko u 'osi mahino atu 'eku tu'utu'uní.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko 'eku fakamanatu pē, 'e 'ave pē ia ki he Fakamaau'angá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io.

'Eiki Palēmia: Ko 'emau ki'i.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Kapau ko ia, ka to e 'i ai ha'amou feme'a'aki atu he taimi ko eni 'oku kei lolotonga 'eku fai fatongiá, mou fakamolemole he 'ikai ke u to e tali ha pongipongi ke mou to e me'a mai. Tau fai'aki ia 'Eiki Palēmia e me'a ko ena 'oku ke me'a mai he pongipongi ní. Pea ke fakamolemole ki he Feitu'u na. Kiate au he fale'i mo e me'a ko u ma'u 'e au 'i he tu'unga nau fai ai 'eku ngāué. 'Osi fakahoko ia 'o fakatatau pē mo e me'a ko ē 'i he'etau tTu'utu'uni 'i he ngāué.

Kole atu mu'a ki he Kalaké ke ne lau mu'a e tohi ko eni. Mālō.

Līpooti Fika 3/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

Kalake Tēpile: Līpooti Fika 3/2019, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tongá,

'Aho 20 'o Ma'asi 2019.

'Eiki Sea,

Līpooti Fika 3/2019, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Oku fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Līpooti Fika 3/2019 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Oku fekau'aki 'a e līpooti ko 'ení mo e Tohi Tangi Fika 2/2019 'a ia na'e tuku mai (*refer*) mei he Feitu'u na ki he kKōmiti. 'Oku 'oatu heni 'a e Līpooti Fika 3/2019 'a e Kōmiti ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na.

Faka'apa'apa atu,

Fakamo'oni, Lord Tu'iha'angana, Sea e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sea, Kōmiti Totonu 'a e Ngaahi Fale Alea.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Līpooti Fika 3 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea, ngāue ko ia na'e tuku mai ki he Kōmiti fekau'aki mo e Tohi Tangi hono 2/2019. Kuo lava e ngāue ki ai 'a e kōKomití pea 'oku fokotu'u atu ke tali e līpooti pea lau e Tohi Tangi. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Hou'eiki ko e tohi ena kuo mou mea'i. Ko 'ene lava ia 'a e ngāué. Nau sivilivi'i mo vakai'i na 'oku 'i ai ha lea 'oku 'ikai fe'unga pē ko ha lea 'oku 'ita pē ko ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke taau 'i he tohi ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'a e Kōmiti ke mou liliu ia.

Ko e me'a ia 'a e ni'ihi ha'anautolu e tohi, fakafoki. Ka ko 'ene lavá eni. Kole ki he Kalaké mu'a ke lau mu'a 'a e Tohi Tangi ko eni.

Tohi Tangi Fika 2/2019 'a e kau ako tutuku Kolisi Tonga

Kalake Tēpile: Tohi Tangi Fika 2/2019. 'Ulu'i tohi 'a e Kautaha Tutuku 'a e Kolisi Tongá.

'Aho 12 Mā'asi 2019.

'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tongá,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

Tohi Tangi ki hono lisi atu 'o e kekele 'eka 'e 30 'o e Kolisi Tonga ki he Kautaha Soka 'a Tongá.

1. Talamu'akí.

Tapu ki he Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá. Tapu ki he Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí pea tapu mo e kau Fakafofonga 'o e kakaí. Ko e taufatunga motu'á ē ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'á te mau hūfanga ai.

Fakafeta'i e 'ofa lahi 'a e 'Otua Mafimafi 'oku kei lākoifie lelei 'a e Hau 'o e 'Otu Tonga mo e Kuini 'o e taloní pea mo e fale 'o Ha'a Moheofó. Ko e 'Epalahame 'o Tonga, ko Siaosi Taufa'ahau Tupou 1, 'oku kei fanāfotu 'i Tonga mo e kolopé 'a e tuku fonua...

<001>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ... na'a ne faí mo 'ene maa'imoa fisifisimu'á ko 'ene tali 'a e lotú mo e akó 'o kai mēlie ai 'a Tonga mo hono kaha'ú.

'Oku mau fakahoko atu ki he Feitu'ú na mo ho Fale 'eiki 'a 'emau ongo'i ta'efiemālie mo'oni ki he ngaahi nga'unu kuo fakahoko 'e he Pule'angá, 'a hono toutou feinga ke tofi 'a e kekele 'o e Kolisi Tongá 'i 'Atele 'oku fai ai 'a e teu tangata ma'a Tongá ke tu'uloa mo tuputupu'a 'i he ako faka-'atamaí, lotú, sīpotí, tufungá mo e nima mea'a mo e ako fakatekinikalé. Kuo laui miliona 'a e pa'anga kuo fakamoleki 'e he kautaha tutukú ke fakalalakaka 'a e Kōlisi Tongá mo e teuaki ke fakafoki ke ako nofoma'u he 2019.

Ko eni kuo fakahoko mai kuo fakamo'oni 'a e Pule'anga ke tofi 'a e 'eka 'e 15 ke lisi atu 'e he Kōmiti Soka 'a Tongá 'o tānaki atu ia ki he 'eka 'e 15 'oku nau lolotonga ngaue'aki 'o 'eka 'e 30 fakakātoa pea ke fakalōloa 'a e lisí ki he ta'u 'e 99.

2. Fakatangí.

Ke fakamolemole 'alā mu'a 'a e Feitu'u na mo ho Fale 'eiki kae fakafoki mai mu'a 'a e 'eka 'e 15 'o e Kolisi Tongá na'e tānaki fo'ou atu ki he lisi 'a e Kautaha Soka 'a Tongá. Ko e si'i kongá

kelekele 'eni 'oku fakahoko ai 'a e ngoue ke ma'u me'atokoni pea mo fakalato 'aki 'a e ngaahi kavenga 'a e kolisi he tala 'e hai 'oku lato 'a e patiseti 'a e Potungāue Akó ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia 'o e akó.

Ko e kolé ia mo e tangi tautapa 'a e Kautaha Tutuku 'a e Kolisi Tonga 'o e 'otu Tonga ni pea mo e tapa kotoa 'o e opé, 'Amelika, Vaihi, 'Aositelēlia, Nu'usila, Siapani mo 'Iulope pea pehē foki mo e Kautaha 'a e Mātu'a mo e kau Faiakó (PTA) mo e kolisi lolotonga.

3. Tu'unga faka-laó.

'Oku fai 'a e tohi ni 'o makatu'unga 'i he Kupu 8 'o e Konisitūtone 'o Tonga. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tangi. 'Oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tohi pē ko 'enau tohi kole ki he Tu'i pē ki he Fale Alea pea ke fakataha 'o alea ki he me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau kole ki he Tu'i pē ki he Fale Aleá ko hono fokotu'u pē ko hono ta'ofi kapau 'oku nau fakataha melino pea ta'ehamahafu tau mo ta'emaveuveu.

4. Puipuitu'a mo e hisitōlia 'o e kelekele 'o e kolisi.

Na'e langimama'o 'a e finangalo 'o e laione kuo tōtōfā 'i Mala'ekula ke fokotu'u 'a e 'uluaki 'apiako 'a e Kolisi ko Tupou he 1866 pea hili mei ai ha ngaahi ta'u na'a ne to e finangalo ke fokotu'u mo e Kolisi Tonga 'i he 1882.

'Oku hā 'i he ngaahi lekooti 'a e 'Ofisi 'o e Palasi 'a e Fakataha Tokoni fakahisitōlia 'o e 'aho 29 'o Sune 1881 ne tali ai 'e he Fakataha Tokoni ke fokotu'u 'a e Kolisi Tongá. Na'e makehe pea faka-'Otua 'a e fakataha ni he ko 'Ene 'Afiō pē na'a ne fai 'a e lotú, pea ne tali 'e he Fakataha Tokoni ke fokotu'u 'a e Kolisi Tongá ke ako'i ai 'a e fānau 'a e hou'eiki 'o e fonuá mo e kakai tangata kotoa pē ke nau ngaue'i 'a e Pule'anga. Na'a ne tō folofola mo e faka'amu ke nau foki atu 'o fokotu'u 'a e ngaahi ako'anga 'i he ngaahi koló 'o hangē ko ia 'oku hoko 'i 'Aositelēlia.

Ko e 'uluaki tu'u'anga tupu'a 'o e Kolisi Tonga pē ko ia ne 'iloa ko Kolisi Pule'anga ko ia ia 'oku tu'u ai 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga he 'aho ni.

'I he ta'u 1941 ne mokoi mo finangalo ai 'a e Kuini 'Ofeina ka ko e Tu'i 'o e 'Otu Tonga, Kuini Sālote Tupou III pea mo e Pilinisi Kalauní, Tama ko Tungī he'ene liuaki mai mei he'ene maa'imoa akó ke hiki 'a e Kolisi Tonga ki 'Atele. Ko e maa'imoa fisifisimu'a mo fakangalongata'a ki he tokotaha Kolisi Tonga kotoa 'i he kolope. Ne kamata heni hono fatu 'o e fakakaukau 'a e maa'imoa 'a 'Ene 'Afiō Taufā'ahau Tupou VI kuo ne tōtōfā 'i mo'ungá 'o ne fokotu'u ke faka'osi 'a e Kolisi Tonga 'a e kalasi ono pea mo e sivi fakapule'anga 'a e ngaahi ako kolisi he 'otu Tonga.

Ne fai e fetongi kelekele ko e mana mo e misiteli 'a e 'Otua. 'Oku te'eki ke tau mamata 'i ha ofo pehē fielau ko e pani kinautolu 'a e 'Otua Mafimafi. Na'e fetongi ai 'e he Tu'i 'a hono kelekele ko e 'eka 'e 600 tupu mo e Tu'iha'ateihó. Na'e hiki 'a e Tu'iha'ateiho ki Vaikeli kae hiki 'a e Kolisi Tonga mei Nuku'alofa ki 'Atele, Funga Manamo'uí pea momoi ai 'e he Tu'i hono kelekele ke langa ai 'a e ako mo e teu tangata ma'a Tonga mo hono kaha'u pea fakataumu'a ki he ako 'ata'atā mo ngāue'i 'a e Pule'anga mo e fonua.

5. Ngaahi vīsone mo e palani ‘a e kautaha tutuku na’e fakamohe mei ‘ulu.

a. Ako nofo ma’u.

Na’e fai ‘a e tohi ‘i he ngaahi ta’u kimu’a atu ‘e he Kautaha Tutuku ‘o fakataufolofola ki he Tama Tu’i ko Taufā’āhau Tupou VI ‘o ta ...

<002>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ...tautapa mo fakahoko mo e’enua faka’amu ke to e fakafoki ‘a e Kolisi Tonga, ke ako nofo ma’u. ‘O hangē ko ia na’e tuku’au mai ‘aki talu mei he 1882. Na’e tō ‘a e koloa mei he ‘Ene ‘Afio, ‘e ‘ikai ke toe ue’i ‘a e kelekele ‘o e Kolisi Tonga, kae fakahoko ‘a e ngaahi faka’amu mo e ngaahi vīsone ‘a e Kautaha Tutuku. He na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakafe’ātungia ke tofi ‘a e kelekele ‘o ‘Atele, ‘o ‘ikai ke taumu’a ki he ako.

Na’e ma’u faingamālie ‘a e Tokoni Palesiteni ‘a e Kautaha Tutuku mo e ‘Eiki Minisitā Ako, kāa ko e Palēmia ‘o Tonga, *Hon.* ‘Akilisi Pōhiva, ‘i he 2016, ‘i hono ‘ofisi ‘o fakahoko ki ai ‘a e ngaahi vīsone mo e misiona ‘a e Kautaha Tutuku. Na’a mau femahino’aki mo e Palēmia ke langa ‘a e Kolisi Tutuku, ko ‘enua tokoni ki he Pule’anga ‘a e Fale Fakataha’anga ‘o e Kolisi lolotonga. Pea ‘e langa leva ‘e he Pule’anga ‘a ‘Atele, teu ki he Sīpoti ‘ae Pasifiki ‘a e falemohe, falekai, falekuki fakavaha’a Pule’anga. Pea hili pē ‘a e Sīpoti ‘o e 2019 pea foki ‘a e Kolisi Tonga ‘o ako nofoma’u. Na’a mau toe fakataha pē ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palēmia mo e Minisitā Ako lolotonga mo e Tokoni Palesiteni ‘a e Kautaha Tutuku ‘i he 2016 ai pē. ‘O fakapapau’i ‘a e palani ngāue ‘a e Kautaha Tutuku. Na’e tu’utu’uni aofangatuku ai ‘a e Palēmia ke hū ‘a e Kolisi Tonga ‘o ako nofo ma’u ‘i he 2019 pea ‘ikai ke to e ue’i pē tofi ‘a e kelekele ‘o e Kolisi Tonga. Na’a mau fakapapau’i ai ko e foomu 4, 5, foomu 6 mo e foomu 7 te nau kamata ‘a e ako nofo ma’u.

Na’e makatu’unga ‘a e tangi fie matamu’a ni, he ko e aAko’anga nofo ma’u, ‘oku ō ua pē ‘a e ako faka’atamai pea mo hīnoi’i ‘o e ‘ulungāanga faka’apa’apa ‘o e Tonga. Ko e ‘aho ni, ko e taha’i mata’ikoloa ‘eni ‘a e Tonga, kuo mōlia ‘i hotau ngaahi ‘apiako. Kuo fihitu’u ‘a e ngaahi ākenga kehekehe ‘i he totonu kuo hake mai ki hotau ki’i fonua si’i mo vaivai ni, pea ‘oku hangēhangē kuo tau puputu’u ai. Ko e pole ‘eni ia ‘oku hoko pea mātu’aki mālohi ki Tonga. Pea ‘oku tonu ke tau ‘a’ā mo le’o he ko e ngāhele mai ‘eni ia ‘a e fili ‘oku olopoto, pāte’i mo maheni fau. Toki mo’oni ‘a e lau ‘a e Himi. Pō ko ē ko ‘enua ngāhele mai. Na’e ‘ikai ke tete ‘a e Le’o. Pē ha’u he ‘aho hoko, ‘o ‘ai ‘a e anga ‘angelo.

Kuo fuatō’ulu ‘a e to’u ako, ‘a e kau ako ‘a e Kolisi Tonga, kuo nau vaevaemanava pea mo pikipikihama ‘i he ki’i kongā manioke hamu, na’e fakaili ‘i he ‘eka ‘e hongofulu-ma-nima ‘i he’o e Funga Mmanamo’ui. Ka kuo lisi atu ia ‘e he Pule’anga ki he Kautaha Soka ‘a Tonga. ‘Oku hā hono ola ‘o e tokolahi ‘o e kau taki lotu fakakalisitiane ‘i he ‘Otu Tonga ni. He na’e fai hono teu’i mei he Funga ‘Atele. ‘I he mala’e ‘o e ako faka’atamai. Kuo ta’imālie ‘a Tonga, ‘i he ngaahi mala’e kehekehe ‘o e mo’ui ‘oku fokoutua ia ‘a e kau ako ‘o e Kolisi. ‘I he mala’e ‘o e Sīpoti. Kuo monū’ia ‘a e ngaahi fāmili, siasi mo e ‘ikonōmika ‘o e fonua. He kuo lauingēau ‘a e fānau kuo ma’u faingamālie ‘i he mala’e ‘o e sīpoti, kae tautautefito ki he ‘akapulu ki Siapani, Nu’usila,

‘Aositelēlia, Pilitānia pea mo Falanisē. Kuo nau foaki mai ‘a e pa’anga ‘e laui miliona ki he fonua mo e tokoni mai ki he Kolisi Tonga, kae ‘amou atu, ‘a honau ngaahi fāamili.

(e) **Langa Fakalalakaka**

Na’e langi mama’o ‘a e Tama kuo tōtōfa ‘i Mo’unga, Taufā’ahau Tupou IV ke fakafoki ‘a Lopa’ukamea ‘uluaki ki he Pule’anga, kae tukumai ‘a Lopa’ukamea 2, ke hoko atu ‘aki ‘a e langa fakalalakaka ‘a e Kautaha Tutuku, mo tokoni ki he ako lolotonga.

Na’e fokotu’u ‘e he Kautaha Tutuku ‘a e ngaahi vīsone mo e palani ngāue ke langa fakalalakaka ‘a e Kolisi Tonga. He kuo ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga fe’unga ‘a e Pule’anga ke fakalalakaka ‘aki ‘a e kolisi. Pea kuo tō lalo ‘a e me’a kotoa. Kuo fakamole ‘e he Kautaha Tūtuku ‘o laka ‘i he pa’anga ‘e 40,000, ke toe fokotu’u ‘a e Ako Teknikale (*Technical School*). Hili ‘a e ta’u ‘e uofulu tupu, mo hono tāpuni, ko e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga mo ha kau fFaiako. Fakafeta’i ki langi taupotu. Ko e talu eni mei he 2014. Kuo folau hokohoko atu ai ha fānau, ke hoko atu ‘a e ako ‘i he Manukau *Institute of Technology* ‘i Nu’usila.

Kuo langa ‘e he Kautaha Tūtuku ha Holo ‘i Lopa’ukamea 2, ‘i he mahu’inga laka ‘i he pa’anga ‘e 1 miliona 4 kilu. Pea ‘oku ngāue totongi ‘aki ‘e he ‘Univēsiti ‘o e Pasifiki Tonga, ko e siofaki ai pē ki he ako lolotonga. Kuo langa ‘e he Kautaha Tuūtuku mo e pāusa ‘i Lopa’ukamea 2, ‘i he mahu’inga ‘oku laka ‘i he pa’anga ‘e 500,000, ‘i he ‘uhinga tatau pē. Kuo fakapa’anga ‘e he Kautaha Tuūtuku mo ha ngaahi lokiako mo fakanaunau, pea fakanaunau ‘a e loki Saienisi ‘i he mahu’inga laka ‘i he pa’anga ‘e 2 mano.

Kuo fakamoleki ‘e he Kautaha Tuūtuku ‘a e pa’anga laka ‘i he 4 kilu ke langa ha ‘ā, *fence* ki he ‘apiako...

<004>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ...pea mo e ngaahi tau’anga pasi ke malu’i mo hao ki ai ‘a e fānau ‘i he ‘uha mo e la’āā kae me’a tēpū ke hao ‘i he fakatu’utāmaki he kuo ‘osi lahilahi ‘a e pekia ‘i he hala Taufā’āhau ‘a ia ‘oku toumu’a ki ai ‘a e kolisi.

Kuo langa ‘e he Kautaha Tutuku ha fale fakataha’anga pē holo mo e laipeli laka ‘i he pa’anga Tonga ‘e 2.5 miliona, ki he kolisi lolotonga ‘i hono ta’u teau 136, ke fetongi’aki ‘a e holo ‘o e kolisi na’e mōfia ‘i he ta’u ‘e hongofulu tupu kuo ‘osi, pea ‘ikai ngata ai kā kuo tali ‘e he kautaha tutuku ke faka’iolonga’i ‘a e holo ko eni ko e fale hūfanga, ke hao ki ai ‘a e kakai ‘o e vāhenga ni ‘o ka hoko ha fakatamaki fakaēnatula hangē ko e peau kula mo e saikolone.

6. Uesia mo e maumau kā hoko atu ‘a e lisi

Kā tu’ulāhoko atu ai pē ‘a e lisi ko ia ‘o e kongā kelekele ‘eka ‘e hongofulu mā nima ‘o e Kolisi Tonga ki he Kautaha Soka ‘a Tonga.

1. Ko e ivi, taimi mo e koloa kotoa ko ia kuo 'osi feilaulau'i ke fākafua'aki 'a e ngaahi taumu'a ko ia na'e fakamohe mei 'ulu ke siate folau ki ai 'a e langa fakalalakaka 'a e Kautaha Tutuku, 'e hoko kotoa pē ia ko e muna pē ko ha fāngota 'oku fai ki he kato ava.
2. Ko e mole ta'engata 'a e faingamālie 'o e Kolisi Tonga ke hoko ko ha 'apiako nofoma'u.
3. Ko e mole ta'engata 'a e faingamālie 'o ha tamasi'i ako 'oku fili (*legitimate expectation*) ke hū ki he Kolisi Tongá ke ako nofoma'u.
4. 'E mōlia māmālie atu ai pē 'a e laukau'anga 'o Tonga 'i he teu tangata na'e uho ki he fakatoōkilalo, faka'apa'apa, tauhi vaha'a, mateaki'i me'a mo e mamahi'i me'a 'a e Kolisi Tonga talu mei tuai, pea kuo tolonga mai eni 'o a'u mai ki he ono'i kuonga.
5. 'E mōlia atu ai 'a e mahu'inga 'o e ako mo e kolisi 'e hoko 'a e naunau soka fakafonua ko eni ko e tūkia'anga mo e fakafe'atungia ki he ngaahi polokalama 'a e kolisi, te ne kaiha'asi 'a e tokanga 'a e fonua mei he kolisi 'aki 'a hono fakahoko ha ngaahi polokalama ke fakaholeleu ki he kolisi mo ngāue'aki honau ivi fakapa'anga ke tāpalasia si'i kaungā'api masiva 'i he tafa'aki.
6. 'Oku 'i ai 'a e manavasi'i na'a ko ha kongā nai eni 'o ha palani ke fakangata 'a e māa'imoa 'a e 'Uluaki Fā he fonua ni.. Ko e hā nai hono fuoloa mei heni pea to e hoko ha tofi ta'e'ofa mo ta'efakapotopoto pehē ni.
7. **Fakamā'opo'opo:**
 - Ko e makatu'unga 'o e fakafetongi ko ia 'a e Funga Manamo'ui ki Vaikeli ke hiki mai 'a e Kolisi Tonga mei Nuku'alofa ki 'Atele 'o fakataumu'a ke faka'aonga'i ki he teu tangata ako 'a e Kolisi Tonga.
 - Na'e ma'u faingamālie 'a e Kautaha Tutuku ke tō honau koloa mei he Tama ko Tupou IV 'e 'ikai ke to e ue'i 'a e kelekele 'o e Kolisi Tonga, ke ako nofoma'u pea kei ma'u pē 'a e kelekelé ke ngoue'i ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fānau.
 - Kuo laui milioa 'a e ngaahi ma'u'anga tānaki pa'anga kuo fokotu'u 'e he Kautaha Tutuku ke tokoni ki hono hākeaki'i 'o 'ene palani fakalalakaka ki he kolisi.
 - Kuo laui miliona 'a e fakamole 'a e Kautaha Tutuku mo e Kautaha 'a e Ngaahi Mātu'a ke langa hake 'a e Kolisi Tonga.
 - Na'e fakahoko pē 'a hono lisi atu 'a e kelekele 'o e Kolisi Tonga ki he Kautaha Soka 'a Tongá 'ikai ke 'i ai ha 'ilo 'e taha ki ai, (*natural justice*) 'a e Potungāue Ako, ako lolotonga, Kautaha Tutuku, pea mo e Kautaha 'a e Ngaahi Mātu'a, mo e kau Faiako.
 - Kuo siva 'a e 'amanaki 'a e Kautaha Tutuku ki he fokotu'utu'u ngāue kuo nau fai ke fakalalakaka'aki 'a e teu tangata 'oku fai 'i he Kolisi Tonga (*legitimate expectation*).
 - Ko e tā eni 'oku ongo pea 'oku fakaloloma ki he teu tangata 'a e Kolisi Tonga ki he kaha'u 'o Tonga.

'Oku mau faka'apa'apa lahi atu

Tokoni Palesiteni ‘a e Kautaha Tutuku ‘a e Kolisi Tonga

Polutele Kaho Tu’ihalamaka

Tevita Koloamatangi

Sea ‘a e Kautaha ‘a e Mātu’a mo e Kau Faiako (PTA)

Sione Angakehe Tafuna. (*signed*)

Pea mo e kakai ‘e toko 2,640.

Mālō ‘Eiki Sea.

Tukuhifo Tohi Tangi Fika 2/2019 ki he Kōmiti Kakato

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō hou’eiki ‘oku ou lave’i pē ko e lava ia ‘a e Tohi Tangi ‘i hono lau atu kia kimoutolu Hhou’eiki. ‘I ai ‘a e ni’ihi ‘ia moutolu te mou fie feme’a’aki ki he Tohi Tangi ko eni, ‘oku ou kole ke tukuhifo mu’a ia ki he Kōmiti Kakato ke mou feme’a’aki ki ai, pea mo e ni’ihi ko ē na’a nau fakahū mai ‘a e Tohi Tangi ke fai ha fakamaā’ala’ala ‘o fai ha feme’a’aki ki ai ke mahino pē ki he Kolisi Tutuku ‘oku fai ‘a e ngāue ki he Tohi Tangi, hā ho’omou faitu’utu’uni pea toki fakafoki mai ki he Falé ‘o fakatatau mo ho’omou faitu’utu’uni. Tukuhifo ia ki he Kōmiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai ...

<005>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ki ai. ‘Oku ‘i ai e tohi tangi ‘e taha, Sea. Fakamolemole ‘oku lolotonga fai ‘eku fakama’opo’opo ke faka’osi’osi ‘etau ngāue, Sea e Kōmiti Totonu ‘a e Falé. Hā e me’a ‘oku hoko ki he tohi tangi ‘e taha na’e ‘osi ‘omai pē?

Lipooti Sea Kōmiti ngaahi Totonu Fale Alea ki he ngaahi ngāue kehe Kōmiti

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na, Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Fale Aleá. Na’e ‘i ai e tohi ‘e taha na’e fakahū mai, pea na’e vakai’i ia ‘e he kKōmiti, pea ‘oku kei fai e ngāue ki ai ‘a e kau ngāué, mo kinautolu na’e fakahū mai e tohi ko iá, pea ‘e toki fakamahino mai, he ‘oku fakahū mai ia hangē ha tohi tangi, ka ko e tohi poupou ia. Nau poupou ki he ngaahi Lao na’e ‘i he Fale Aleá, ka na’e tu’utu’uni pē ‘e he Kōmiti ke fai ha femahino’aki kia nautolu, pē ko e hā koā e fakalea ‘enau tohi, pē ko e tohi tangi pē ko e tohi poupou, kae toki fakahū mai ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Fakamālō atu ki he Sea he me’a maí, fekau’aki mo e tohi tangi ko iá, ke me’a mai pē e ni’ihi ko eni, koe’uhí ke fai ki ai e ngāue. Hangē pē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí, ‘oku mou lolotonga fai ki ai ho’omou tu’utu’uni, pea ‘e talitali lelei pē ‘e he Falé ke ‘omai ‘o fakatatau mo ‘etau Konisitūtone, ‘oku ‘atā pē ke tangi mai ha taha ki he Fale ni.

Ko 'etau ngāue ena, Hou'eiki, mou me'a hifo ki ai, 'i ai mo 'etau lipooti fakata'u, pea 'i he 'Eiki Sea, ke hā pē e faingamālie pē 'e pehē he 'Eiki Sea Kōmiti Kakato ki he tohi tangí, ka 'oku ou tukuhifo ia ke mou feme'a'aki ki ai. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ke to e fai ki ai ha feme'a'aki, Hou'eiki, 'oku tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(**Liliu 'o Kōmiti Kakato** pea me'a mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Kole pē ke u faka'aonga'i ai pē e talafakatapu kuo kimu'a he motu'a ni, kae 'atā ke fakahoko atu ho'omou feme'a'aki. Hou'eiki. 'i he'etau 'asēnita 5.1 Fika 7/2018, Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2016. Mou me'a mai, Hou'eiki, he ko e *income* lahi ena 'a e kāinga masiva, 'oku mou feme'a'aki mai ai. Me'a mai Minisitā.

Alea'i Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016

'Eiki Minisitā Toutai: 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Feitu'u na. Fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Ko e fakahoko atu pē, 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku fekau'aki ko eni pea mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ko eni ki he Toutai Kolo Matātahi 2016, 'oku kakato e ngaahi me'a ko ē na'e fakahoko atu ki ai fekau'aki mo ia 'e he motu'a ni, tukukehe pē kapau 'oku to e 'i ai ha ngaahi fehu'i, pē ko ha ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai ha Mēmipa. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Nōpele 'Eua.

Kei pou pou 'Eua ki he fakatangi kilo 5 'a Ha'apai

Lord Nuku: 'Eiki Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, pea fakatapu atu pē foki ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea, 'oku ou lave'i pē ko e feme'a'aki 'aneafi na'e fekau'aki pea mo e fiema'u 'a Ha'apai, pea 'oku hangē kiate au, na'e 'osi mahino mai pē mei he Pule'angá 'a e tu'unga ko iá 'oku ngalingali 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha liliu ki Ha'apai. Pea 'oku kei fai pe, 'Eiki Sea 'a e pou pou atu koe'uhí ke to e vakai'i ange pē mu'a, 'a e ki'i kilo e nima, he koe'uhí 'oku ou tui ko e mafai ko eni 'oku mafai pē ia 'oku 'i he 'Eiki Minisitā, hangē ko e me'a ko e na'e fai 'e he 'Eiki Palēmia 'aneafi, pea 'oku fai pē 'a e kei pou pou ki ai.

Fokotu'u kole ha toni 10 ke toutai'i mokohunu ma'a 'Eua

Ka, 'Eiki Sea, na'a ku fakahoha'a atu foki 'aneafi, 'o fekau'aki pea mo e vahefonua 'Eua. Pea ko 'eku kole pē 'aku ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā, kapau 'oku 'ikai ke, 'uhí 'oku ngali tu'u lelei pē a Ha'apai ia, 'uhí 'oku ngali sai pē ia 'o pehē he 'ikai ke pekia ...

<006>

Taimi: 1035-1040

Lord Nuku : ...pekia ha taha ia 'i Ha'apai he me'a ko eni 'oku hokó. Ka 'oku ou kole atu au ia

'Eiki Minisitā pea mo e 'Eiki Palēmia, 'e lava e langa fakalalakala lahi 'aupito 'a 'Eua ia kapau 'e 'omai 'a 'enau ki'i toni 'e hongofulu. He ko e fakafuofua ia 'e 'Eiki Sea, fakatatau ki he kakai ko ē ko ē 'o 'Euá, kapau 'e hangē ko e fakamatala ko ē na'e fai 'aneafi 'oku a'u ki he pa'anga 'e 1000, ko e toni 'e 10 'oku meimei fakafuofua ia ki he 10 miliona. Anga ko ia e fakafuofua ki aí, 'oku hulu 'ānoa eni ia 'i he māhina 'e ono, 'o fakatatau ki ha to e ma'u'anga mo'ui. 'Oku 'uhinga pehē 'a e kole ia ko ē ki he Vahefonua 'Eua. 'Oku fiema'u 'a e langa fakalalakalá ia, he kapau 'e tō mai 'a e silini ko eni ki loto 'Eiki Sea, 'e tokoni pē 'a e kakaí hangē ko ē ko e ngaahi me'a fakakoló tanu pē 'e he kakaí honau ngaahi hala faka-kolo. Hangē ko e ngaahi hala ki 'utá, hangē ko e ngaahi pou 'uhilá. Ka ko e 'oatu pē ia 'Eiki Palēmia ke'uhí ke fai pē ha'amou feme'a'aki ki ai.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u ki'i, tali pē ai kau ki'i fehu'i ange mu'a.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Fehu'i fekau'aki mo e lahi mokohunu 'oku uta ki tu'apule'anga

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki e Kōmiti. 'Ikai, ko 'eku pou pou pē 'aku ki he me'a 'a e Nōpele. Ka ko 'eku 'eke pē 'aku ia he 'oku ou fokoutua pē au 'o fanongo ki he toni ko ia 'e hongofulu. 'A ia ko e, 'oku 'i ai nai ha'o ma'u Nōpele pē ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'a e to'u mokohunú mo e me'á, ko e hā 'a e lahi ko ē 'oku uta ko ia 'e Tongá ni. Na'a ko e toni 'e hongofulú ia ko e kátoa ia na'a 'oku sai ā ke faka'atā. Na'a 'oku 'i ai ha'o ma'u 'a koe, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia ke u muimui'i ho'o me'á.

Tokanga fekau'aki mo e totongi e mokohunu

Lord Nuku : 'Eiki Sea 'oku ou tui 'Eiki Sea kapau te tau foki ki he ta'u, 'a eni ko ē kimu'a pea tāpuni'i e .. Ko e toni ia ko ē na'e, 'a ē ko ē na'e lava 'o uta mei Tongá ni, mei he feitu'u ko ia 'oku malava ke fāngota'í, ko u tui au ia na'e ofi ia ki he 300 ki 'olunga. 'A ia ko e toni 'e 10 ia ko e ki'i me'a si'isi'i pē ia, pē 'e malava 'e he kāingá, 'o fakatatau ki he muimui'i ko ē 'e fai ko ē 'e he Potungāue Leipá, pea mo e Toutaí. Ka ko e 'uhingá ko e anga 'o e kolé ia, 'e tokoni 'aupito eni ia ki he ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'oku fai 'e he Minisitā Leipá, ke langa fonua ko ē masiva. Ko e me'a ko eni ia he 'ikai ke kau ai 'a e kakai ia ko ē 'oku tu'umālié. Ko e kakai ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku faingatā'ía, 'e fu'u 'aonga 'aupito eni ia kia nautolu. Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia, koe'uhī hangē ko eni ko Ha'apai ko ena kuo fakahoko mai ia 'e sai pē 'a Ha'apai ia.

Ka neongo 'oku 'ikai ke u tui ki ai, ka koe'uhí ko e anga ia 'o e fakakaukau 'a e Pule'angá, ka 'oku ou pou pou, 'oku ou kei pou pou pē au ia, kapau 'e lava ke 'oange, kae fakafuofua hangē ko e fakafuofua ko eni ki 'Euá. Ko e fakafuofua ki 'Euá, 'oku fakatatau ia, 'a eni ko ē 'oku ou fakahoko atú, fakatatau ki he mahu'inga ko ē na'e fakahoko mai ko ē pea mei he Pule'anga. Ko e pa'anga 'e 1000 tupu ko eni ko ē ki he kiló, 'oku 'ikai ke tau lave'i 'etautolu ia na'a 'oatu ia 'osi 'a e ta'u kaha'ú ia 'osi 'a e ta'u 'e ua ko eni kuo holo e totongí ia. He 'oku 'uhinga 'ene pehé ni, ko e si'isi'i ko ia 'a e mokohunu 'oku hū kitu'a. Ko 'ene ava pē 'a e māketí, holo e totongí ia, pea 'oku fai e tokanga lahi ia ki ai. Na'a ko e faingamālie eni ke ma'u ai ha sēniti. Ka 'oku ou 'osi lave'i

pē 'e au ia 'Eiki Sea, 'a e 'uhinga ko ē 'oku talamai ko ē pea mei taumu'á, ko e fakapotopoto'i. Ka ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai e kolé, te tau fakapotopoto'i e tafa'aki ko ē, pea 'oku hangē ia ko e motu'a ko ia 'oku leleaki'i atu ko e suka, 'ikai ke to e lava ha me'a ia 'oku tu'usi pē hono kauva'é 'o'ona ia. 'Oku ou tui ko e me'a ia 'e hoko ko ē, 'oku hoko ko ē he tu'unga 'o e taimí ni, kapau 'e 'ikai ke fakakaukau'i fakalelei, ka ko e anga ia 'eku kole ko ē 'a'akú, ko 'eku fakafuofua ki he toni 'e hongofulu ko ē, huanoa ka fēfē kapau 'e 'ai ha 20 ia 'a Ha'apai, he 'oku lahi ange 'a e mokohunú ia 'i Ha'apai. Pea tau fakafuofua atu ki ai, ko e lahi, kapau te tau pehē 20 pē 30, kapau 'e tō mai 'a e silini ko iá hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā, ke to'o mai 'a e 30 miliona ko iá ki Ha'apai. 'Oku 'ikai ke u tui au pē ko e to e hā ha faingatā'ia 'o Ha'apai te nau tangi mai ai. Kai kehe, ko 'etau 'i hení pē foki ke fai ha tālanga, pea mo fai ha ngaahi fakakaukau ki ha ngaahi lelei 'e ma'u. Pea kapau 'e ma'u e lelei he ta'ofi, pea tuku ā ke tu'usi e kauva'e e motu'a suká, kae toki kumi hano kauva'e pelesitiki. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'o e kole atú, koe'uhī ko e faingamālié, he 'oku malava ke ava e māketí pea holo e totongi...

<008>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: ...Pea malava ke hoko 'etau ngaahi faingata'a'ia kehekehe ia he nofo masivá. 'I he tu'unga 'o e 'aho ni 'e 'Eiki Sea pea 'oku pehē pē 'a e kole ko ē ko ē ko u mahino'i pē 'e au pea u 'ilo pē 'a e me'a ko ē na'e fakahoko mai 'aneafi 'e he 'Eiki Palēmiá 'oku kei tu'u pē 'a Ha'apai he tautahí. Pea ko e me'a ia 'oku fai atu ai 'a e kolé he ko u tui pē ko u kole au ia ko 'eku kole 'a'aku ia kapau 'oku sai pē 'a Ha'apai 'oku 'ikai ke pehē 'a 'Eua ia. Pea ko e ki'i fakatangí atu pē ia he pongipongi ni 'Eiki Minisitā. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Ka ola lelei savea fakahoko malava ke faka'atā toutai'i mokohunu

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'Eiki Sea. Fakama'ala'ala atu pē fanga ki'i iiki pē. Ko e fekau'aki ko eni mo e toni 'e 10 ko ē ki 'Euá. Ko e taumu'a ia 'o e fakatotolo ko eni 'oku lolotonga fakahoko ko eni he taimi ni koe'uhī ke 'ilo'i kakato 'aupito 'aupito mo maau 'a e tu'unga 'oku 'i ai ko ē 'a e lahi ko ē 'o e mokohunú 'i hotau ngaahi konga tahí. Ko 'ene kakato iá pea kapau leva 'oku tu'unga lelei 'oku 'i ai pea 'e lava lava ia ke faka'atā 'a hono toutai'i pea 'oku pau leva ke vahevahe 'a e ngaahi lahi ko ia ke lava ke toutai'i 'ene ngaahi 'otu motú pea 'e, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé pea, ka 'e fakatatau ki he ola ko ia 'o e savea ko eni 'oku lolotonga falahokó.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou toki manatu'i hake ki he 'Eiki Tokoni Seá, 'Eiki Nōpele mei Vava'ú ko e me'a ko ē fekau'aki mo e vāsuva ko eni 'a e kolo matātahí 'a Ofú. Ko e fakahoko atu pē ko eni na'e 'osi 'ave 'i he māhina kuo 'osí kuo 'osi maau pē ki motu 'o fakahoko e ngāue 'a e Potungāué pea mo e kāingá kuo 'osi maau ia.

‘Osi fakahu ki he Regulation ngaahi me’a ne ‘ohake he fakataha ‘i Kolonga

Ko e me’a pē ‘e tahá ‘oku, na’e, ko e me’a ‘e taha na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni mei ‘Euá fekau’aki ko ia mo e founga ko ē hono fili ko ia ‘o e kau mēmipa ki he Kōmiti Ngāue ‘a e Kolo Matātahi ‘i he tofi’á ‘oku, kuo ‘osi fakahū pē ‘Eiki Nōpele ki he laó kuo ‘osi maau pē ki ai. Pea ‘e ngāue ‘a e tamaikí ke toki fakahoko mai kiate au ko e fo’i *Regulation* fē ia kuo, ka na’e, ko e hili pē ko ē ‘a e fakataha ko eni na’e fakahoko mo e Feitu’u na mo e kāinga ko ē ‘i Kolongá pea na’a nau ngāue leva ‘o fakahū ki he lao ko iá ‘a ia pē ko e *Regulation* ko iá, ko ‘ene maau mai pē hono, ‘a e fika ko ia ‘o e lao ko ia ‘oku pau ke fakahoko atu ki he Feitu’u na ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na.

Kole ‘oua faitu’utu’uni Fale Alea ‘isiu mokohunu he ‘e uesia ai polokalama ngāue Potungāue

Ko e me’a ko ē ki he kilo ‘e nimá mahalo te mau to e ki’i fakataha pē pea mo e Fakafofonga ko eni ki Ha’apai ‘o fai ‘a e pōpōtalanoa ki ai ka ko e tu’unga ko iá ‘oku ‘ikai ke fakafepaki’i eni he motu’a ni ‘oku tali pē he motu’a ni ‘a e fakakaukau ko eni ka ko e tefito’i fakakaukau. Me’a pē ‘oku ou kolé ke ‘oua ‘e hoko ia ko ha tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá he koe’uhī ka ‘i ai ha tu’utu’uni pau ki ai ‘a e Fale Aleá te ne maumau’i kātoa ‘a e polokalama ngāue ko ia ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue ‘i he ngaahi ta’u lahi fakataha mo e ‘ū kolo tu’u matātahí. Ka kuo pau ke ‘ave ia ke fai ki ai e feme’a’aki pea mo e ngaahi kolo matātahí he koe’uhī ko e fokotu’u fakakaukau ia ‘oku fiema’u ke, ke a’u ki ai hono fai ko eni mo fakahoko ko eni ‘a e fokotu’utu’u ngāue ko eni mo e ngaahi kolo tu’u matātahí. Mahalo ko e fanga ki’i fakama’ala’ala pē ia ko u ‘oatú ‘Eiki Sea pea ko u kole pē ke tau tali mu’a ‘a e ki’i lao ko ia he ‘oku toe ‘a e lao ‘e taha, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eikí. Ko u faka’amu pē ke u to e fakamahino ‘a e me’a ko ē na’a ku fai ‘aneafí he ko u tui na’e fanongo mai e kakai Ha’apai pea ko u tui ‘e ai e tokolahi te nau ‘itengia ‘a e motu’a ni. Ka ko u fie fakamahino atu ko e tokotaha ko eni ‘oku ‘i ai ‘eku faka’apa’apa lahi ki ai mo e Kapinetí ki he ngāue ‘oku ne faí. Pea ko e ngāue ko eni ‘oku ‘ikai ko ia tokotaha pē. ‘Oku ngāue fakataha ‘a e tokotaha ko eni mo e kau ni’ihi mei muli ‘oku nau fakapa’anga pea ‘oku ‘ikai ko ha toki ngāue ia na’e toki fai ko e ngāue eni ia na’e fai fuoloa. Pea ko u manavasi’i ‘aupito ‘aupito ke u pole’i ‘e ...

<009>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Palēmia: .. ‘e au ‘a e ngāue ko eni he ‘oku ‘ikai ke u ma’u ai ‘a e *information* pē ko e ‘ū fakamatala kakato ke makatu’unga ai ha’aku faitu’utu’uni ‘a’aku ke tuku ‘ene fakakaukau kae fai ‘eku fakakaukau. Sea ‘oku fai e fakataha ‘anai mo kinautolu Potungāue. Ko u loto pē ke ma’u

kakato 'a e *information*. Ko u tui 'e lava 'e he fakamatala ko ē 'e 'omaí ke ne hanga 'o fakasi'isi'i ange 'a e palopalema ko eni 'oku fai ai e faikehekehé. 'Oku 'i ai pē mo e me'a 'e taha 'oku tokanga ki ai,

Lord Nuku: 'Eiki Sea. Kole pē mu'a ki he Palēmia pē 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i tokoni eni Palēmia.

Lord Nuku: Nounou pē. Ko 'eku ki'i tokoni ko ē 'oku ou 'oatú 'o hangē ko ia ko e me'a ko ē kuo fakahoko mai ko ē 'i he fale ko eni ko ē 'oku fai ai hono fakafanau ko ē 'o e mokohunú.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki mu'a ko e *issue* kehe ena ia.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku ki'i tokoni atú pē 'aku ia ko u mahino'i pē 'e au e me'a ko ē 'oku ke me'a ki a' 'o fekau'aki pea mo e ngāue lelei ko ē 'oku fai.

'Eiki Palēmia: Kātaki 'oku te'eki ai ke a'u ki ai 'eku fakamatalá 'a'aku ia. 'Oku te'eki ai ke u lave au ki he me'a ko ená.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē Nōpele.

Lord Nuku: Sai pē, sai pē.

Sea Kōmiti Kakato: Kae me'a mai e Palēmia.

Lord Nuku: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'ū me'a ko ení ko e 'ū me'a fakatekinikale. Pea ko e me'a ia 'oku ou, 'ikai ke u fie ala ai ki he me'a ko ení he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku 'ilo loloto ki he me'a ko ení he 'oku lolotonga fai e fakafanaú 'o e mokohunú. 'A ia 'e toki , fai ki ai e lave ki ai e fakataha 'anaí.

Kole ki Ha'apai ngāue'aki mahu 'oseni feau 'aki nau ngaahi fiema'u kae fakahaofi mokohunu

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki a' 'a e kāinga Ha'apai ko eni 'oku nau fiema'u ko e 'uhingá ko e pehē 'oku nau, 'oku 'i ai 'enau ki'i palopalema fakapa'anga faka'api, fakafāfili. Pea ko e mokohunú 'oku fai ki ai 'enau fakafalalá. Sea ko u fie 'ilo ki he tokolahi e kau Ha'apai ko eni 'oku ō 'o toli 'i Nu'usilá. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e kāinga Tonga ko eni, tatau kátoa pē 'a Tonga ni, Tongatapu ni, Vava'u, Ha'apai a'u ki he Ongo Niua mo 'Eua. 'Osi 'i ai honau kāinga 'oku nofo 'i muli. Pea na'e fakamo'oni'i he'emau ō atu ko eni ki Ha'apai ko eni 'i he konifelenisí, fonu a Ha'apai. Ko e kau Ha'apai nofo muli. Makehe mei a'í Sea, 'oku 'i ai 'a e kau toli mei Ha'apai, Vava'u, 'Eua, 'oku nau lolotonga 'i muli he taimi ni. Ko e me'a ko ē 'oku ou faka'amu ki a'í, ke hanga 'e he, ki he ngaahi tokoni ko ení 'o ki'i tātāpuni mai e ki'i fo'i vaha'a taimi ko ení. 'Oku ou tui he 'ikai ke, 'oku 'ikai ke, 'oku mo'oni pē 'oku 'i ai e fiema'u 'a e kau Ha'apai ki he mokohunú. Ka 'oku 'i ai pē 'a e founa 'oku lolotonga ngāue'aki pē 'i Tonga ni he taimi ni hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí. Ko hotau kāinga Tonga ko ē 'i muli ko u tui fakapapau ko e kátoa e kau

Ha'apai 'oku nofo 'i Tonga ní 'oku 'osi 'i ai honau kāinga 'oku nofo 'i muli. Pea 'oku 'i ai 'enau tokoni 'oku fai mai. 'Ikai ngata ai ko e tolí. 'Oku te'eki ke u 'iloi 'e au pē ko e toko fiha mei Ha'apai 'oku 'osi lolotonga 'i Nu'usila mo 'Aositelēlia he taimi ni. 'Oku nau tokoni mai he ki'i vaha'a taimi ko ení. Ko e me'a 'oku ou faka'amu ki ai ke ki'i kātaki e, 'a e kāingá, mou ki'i pinepine hifo pē mo e ngāue'aki pē 'ū hakaú ko eni 'oku lolotonga nofo, mou nofo mo ia 'i Ha'apai. Manatu'i na'e 'i ai 'eku lea na'a ku fai atu kimu'a. Monū'ia Ha'apai he 'oku ha'u e kau Ha'apai ki Tonga ni pea, kae tuku atu pē hakaú i motu mo e 'ū 'api tukuhaú. 'Ikai ke pehē ke nau hiki, ke nau hiki mai pea nau hiki mai ai nautolu mo e hakaú. Nofo atu ai pē feké ai mo e 'uó mo e ngaahi me'a kehekehé.

Kaekehe ko 'eku tokoni eni 'oku 'ikai ko e pehē ko ha'aku fakafepaki ki he kāingá. Ko ia ko u fokotu'u atu tau faka'apa'apa'i mu'a e me'a 'oku tokanga ki ai e 'ofisa. Ko e 'ofisa ko ení 'oku lahi 'aupito 'ene kau atu ki muli he ngaahi fakataha. Pea 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku mau fa'a meimei ta'ofi 'e au ke 'oua 'e 'alu. Ka ko e 'ū fakataha ko eni 'oku fononga atu ai e tokotaha ko eni ki mulí, 'oku 'i ai 'ene, hono, 'ene fekau'aki pea mo e langa hake toutaí 'i he fonua ni 'o 'ikai ko e mokohunú pē ka ko e ngaahi me'a kehekehe.

Ko e 'uhinga ia Sea 'oku faingata'a'ia ai e motu'a ni ke u fai ha tu'utu'uni ki he tokotaha ko ení. Na'e fakamatala mai kiate au 'aneuhu, 'a e anga ko ē 'a e mokohunú 'a eni ko ē 'oku fakafanaú. Pea na'a ne pehē 'e kamata tufa pē he ta'u ni 'a e me'a ki he ngaahi 'otu motú. Pea ko 'ene fakamatala mai kiate au hangē pē ko 'ene fakamatala maí. Ka faifai ange kuo tau hanga 'o fai, 'oku ne fai e fo'i tu'utu'uni ko ení, 'e 'i ai e uesia lahi 'i he fokotu'utu'u ko ia na'a nau fononga mai mo ia pea na'a nau 'osi, lolotonga ngāue ki ai 'i he ngaahi ta'u ko eni kuo 'osí. Ko ia kāinga Ha'apai 'oku mou fanongo mai ki he motu'a ni. Ko u kole fakamolemole atu na'a pehē 'oku ou hanga 'o fakafe'ātungia'i e ngaahi me'a ko ia 'oku mou ma'u'anga mo'ui mei aí. Ka ko u fokotu'u atu, ko e ngaahi hakaú ena 'oku mou nofo pē mo ia. 'Oku 'i ai pē feké ai mo e kātoa e ngaahi mahu o 'osení.

<001>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia: ... mou feifeinga atu pē ai. Pea 'ikai ngata ai ko e moutolu ko ena kau Ha'apai nofo mulí mou fanongo mai kau ngāue e kau tolí, mou lakulaku mai fanga ki'i sēnití ke pinepine 'aki atu 'e he kāingá. Pea 'ikai ngata aí ko e kau tolí mo e ngaahi tokoni 'oku fa'a fai mai mei ... ko u tui te ne tokoni ki hono tāpuni'i atu e ki'i nounou ko eni 'oku fai, he ki'i ta'u 'e ua ko ení kae tukuange ke fakakakato 'a e polokalama 'a e 'Eiki Minisitā. Mālō 'aupito.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Tali Ha'apai fokotu'u mei he Pule'anga ke ma'u ola savea fakahoko Potungāue

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmiá. 'Eiki Sea ko u ongo'i 'aupito e me'a ko ení he ko e fokotu'u foki 'a'aku na'a ku 'oatú. Pea 'e fakamahino 'e Ha'apai he 'aho ni 'Eiki Sea 'a e mo'uí 'i he 'aho ni. Sea 'a e me'a ko eni 'oku 'omaí tautautēfīto ki he 'Eiki Minisitā

faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí he 'oku hanga he 'Eiki Minisitā 'omai 'a e tali 'oku ou tui 'oku 'uhinga lelei mo 'uhinga mālie ki he fanongo mai 'a e kāingá. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku faka'aonga'i pē he kāingá ia 'i he taimi ni 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai pea 'oku nau loto fiemālie ke nau faka'aonga'i ha ngaahi faingamālie 'oku 'oange mo'o kinautolu. Ko ia ai 'i he pongipongí ni ko u nofo fai e ki'i tānaki tu'unga ko ení, ko hono mo'oni na'e 'oatu e fokotu'u ko ení 'Eiki Sea 'i he 'uhinga kuo, 'oku 'i ai e taimi lahi 'oku lahi 'etau polokalamá. Fakamo'oni'i mai he Minisitā he 'aho ni 'Eiki Sea kuo 'osi 'i ai e fo'i *timeframe* ko e ngata ia 'o e fo'i polokalama kae tuku atu e me'a kitu'a ki he kakaí.

Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko u, 'oku ou tu'u hake pē he pongipongí ni 'Eiki Minisitā ko e 'ū me'a ko eni na'a ke fakahā mai pea na'a ke fakahā mai he pongipongi ni 'e to e fai e ki'i fakataha ki ai, 'ikai ke u tui au ia 'Eiki Minisitā 'e to e fu'u 'aonga 'etau fakataha 'atautolu ko iá koe'uhí kuo tau 'osi tali 'etautolu ia ko u tali 'e au ho'o fakakaukaú. Pea kapau te tau ō pē tautolu 'o fai ha'atau ki'i lotu mo tapuekina e *project* 'Eiki Minisitā he ko ena 'e tufa. Ha'apai mou fanongo mai 'e tufa atu e pulopula kiate kimoutolu he ta'u ni ko e pulopula ko ia 'e *export* ia kitu'a he nau kei iiki kei *youth* kei talavou 'ikai ke to e tali ia ke motu'a pea ko u hanga 'o fika'i heni 'Eiki Minisitā. Nau talaatu au 'aneafi ko e kilo 'e nima ki he pa'anga 'e 1000. Ko 'eku fika ko ē Minisitā ki ho'o me'a ko ē 'a koé 1000 ia ki he kilo. 'A ia 'oku 5000 kilo 'e nimá. Ko e taimi eni ko ē 'oku fika ai e tama Ha'apai ke fiefia 'i he me'a ko ē 'oku 'asi mai 'oku tolonga. Pea ko ia ai 'oku 'ikai ha'aku tāla'a he pongipongí ni fanongo mai e kāinga na'a pehē ko u tu'u 'o, 'ou to e hanga 'o to e fai ha ki'i, kiate au ka 'oku 'i ai ha koula mo ha lelei 'oku 'asi mei hē pea te tali ha māhina 'e taha, māhina ua.

Ko ia ai e Minisitā 'oua te ke fakatu'atamaki te mau ki'i tatali taki taha keli 'ene ki'i fo'i tapafā ke feinga'i ke 'ai ha'ane ki'i *hatch* ha'ane ki'i me'a ke, 'oku mahino ki he motu'a ni 'e Minisitā e me'a na'a ke fakamatala ki ai. 'Omai e pulopulá mei Sopu 'a e fanga ki'i 'uhikí. 'O 'ave leva ia ki Ha'apai 'a ia tau pehē ko Felemea ko Kotu ko Nōmuka ko honau fanga ki'i 'ēlia ko eni fakatapui. 'Ave leva e fanga ki'i 'uhikí 'o hua'i ki ai. 'Osi pē māhina 'e fitu to'o mai e 'uhiki ko iá, tau pehē 'oatu ha ki'i 'uhiki 'e 100,000 (taha kilu) 'o hua'i ki hē pea tau fakakaukau ki ai. Ko ia ai Hou'eiki ko u tu'u he pongipongí ni 'oku ou 'ilo'i kapau ko e mo'oni eni 'oku fakamatala mai he 'Eiki Minisitā 'e laka ange e mokohunú he fonua ko ení he loló. 'Ikai ke tau to e ō tautolu 'o vili lolo he 'oku tu'u pē me'á 'i 'uta pea 'oatu.

Ko ia ai 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko u, 'ikai ke u to e 'ilo au pē ko e hā e me'a te u to e *debate* ki ai he me'a ko ení kuo mahino kuo tuku mai he 'Eiki Minisitā 'a e fo'i *formula* mo e founa pea neongo pē ko 'eku ki'i, 'ikai ke u tāla'a he kamata mei Vava'ú 'Eiki Minisitā. Na'e tonú ke ke kamata atu mei heni 'alu hē, 'Eua. 'Ikai tuku pē 'a 'Eua ia he 'oku 'alu ia ki hē, 'alu hē Ha'apai 'o 'alu 'o takai hake 'i Vava'u. Ko ia ai 'i he'ene Minisitā mālō 'aupito e, Minisitā falala lahi ki he Feitu'ú na ko 'eku kolé pē kapau te tau fakataha 'anai ho'o kau ngāue tau ō pē fai hatau lotu fakatapui 'etau *project* pea tau lotu ki he 'Eiki ke talitali 'emau pulopulá ko e me'a ia te mau fiemālie ki ai. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele 'Eua.

Fiema'u fakama'ala'ala pe 'e malava ke fakalahi fofoa'anga e mokohunu

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea he fa'a toutou fakahoha'a 'Eiki Sea. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ko 'eku fiema'u pē 'e au ia fakama'ala'ala pē pea mei he 'Eiki Minisitā Leipá pea mo e Minisitā Toutai kapau 'oku pehē ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ... fofoa'anga 'a e mokohunu 'e taha, pē 'oku ngofua ke to e fakalahi atu ke 'ai ha fofoa'anga 'e ua pē tolu. Tau pehē! Kapau 'e 'i ai ha me'a 'i Ha'apai pē ko ha me'a 'i Vava'u. Koe'uhī kapau 'oku pehē 'etau sio ki he lelei 'o e taha. Ka ko 'eku fie kole pē 'a'aku ia pē 'oku malava? Pē 'oku ngata pē i he taha ko eni ke tau vakai 'aki. He na'e 'uhinga pē Sea 'a e fokotu'u atu ia. Ko e fo'i māhina 'e ono ko ē 'e to'o mai. Hū mai pē 'a e māhina ono hoko 'o tāpuni. 'Ikai ha mole ia ai. Ka ko 'eku 'uhinga pehē 'eku kole 'a'aku ia 'a e ongo me'a. Na'e 'uhinga pehē 'a e fokotu'u. To'o mai pē ē! Tāpuni atu. To'o mai pē ē, tāpuni atu!

Sea Kōmiti Kakato: Poupou!

Lord Nuku: Pea kapau 'oku pehē 'a e taha. Fēfē kapau 'e 'ai ha fo'i me'a 'e tolu 'i Tonga ni. Toki 'ai ha me'a 'a Ha'apai 'i Ha'apai. Ko e anga pē 'a e fie fakama'ala'ala mai kapau 'oku malava. Pea kapau 'oku 'ikai pea fai pē ā 'a e vili lolo 12 ē? Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Ko u faka'amu pē ke u ki'i tokoni atu ki he ngāue 'a e Pule'anga ma'a e kakai kae tautautefito ko e motu'a ni, 'oku hanga 'e he Palēmia mo e Kapineti, 'o tuku mai ke u hanga 'o tatakī 'aki 'etau ngāue ko eni ki he ma'u'anga mo'ui 'o e kakai. Ko e lālanga, ko tahi, pea mo 'uta. Ka ko u fie 'oatu 'a e ki'i tokoni ko eni. Ko e fo'i tekinolosia fo'ou ko eni 'oku hanga 'e he Minisitā 'o e Toutai 'o 'omai. Ko e fo'i fa'unga fo'ou fakakaukau fo'ou pea 'oku ou fie tokoni atu ai.

Ko 'aneafi na'a tau ō pē 'o tulimanu. Na'a tau ō pē 'o kumi he vao ha feitu'u ke ma'u mei ai ha me'atokoni. Pea tau ha'u ai ki ha fo'i kuonga. Tau pehē tukuange ke tau hanga 'o faama'i ha monumanu (tapu ange mo kitautolu). Pea tau fai hano ngōue'i, palani'i ha ngoue 'i 'uta, pē ko e 'eka 'e taha. Pē ko e 100 'e taha. 'O tau 'alu leva ai 'o 'ikai to e fiekaia pē to e ongo'i 'e he ngaahi fāmili pe 'e ma'u meifē ha'ate mo'ui 'apongipongi. Ko e fo'i fakakaukau fo'ou ko eni, 'oku hanga 'e he Minisitā'o 'omai kia kitautolu. Te tau lava 'o 'ave 'a e fo'i faama ko ia, pea mo hono palani'i 'o e ngoue ko ia 'o *apply* ia 'i tahi. Mou manatu'i kāinga 'oku pehe ni 'etau ngāue 'i tahi. 'Oku tau kei hangē pē 'etau tulimanu 'atautolu ko ē na'e fai 'i 'uta. 'Oku fai pē ia 'i tahi he 'aho ni. Ko e heka he vaka, pē ko e ō kumi ha founga ke ō 'o kumi mai ha me'a, 'oku 'ilo ia pē 'e ma'u mai he 'aho ni pē 'ikai.

Ko u faka'amu pē ke tau a'usia 'a e fo'i fakakaukau ma'olunga ko eni. 'Oku 'uhinga mai 'a e Minisitā te ne 'asi 'a e fo'i *SMA* pē ko e feitu'u 'i tahi, hangē tofū pē ko 'uta ke tau ō 'o ngoue'i. Pē ko 'etau ō 'o fai ai 'a e faama'i 'o ha me'a mahu'inga 'oku tau ma'u. Kae 'oua te tau a'u atu pē 'o kumi, ka tau ō atu 'o to'o mai hangatonu, pea palani ki ai 'etau ma'u'anga mo'ui. Pea ko u faka'amu ke fakafaikehekehe'i 'a e fo'i Lao ko eni, mo e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'o

fekau'aki pea mo 'etau .. 'i tu'a mei he fo'i SMA 'o kumi mai pē ko ha ika, pē ko ha to e *species* kehe, ke lava 'o fakatau. Pea ko u fie 'oatu leva 'a e tafa'aki 'a e motu'a ni. Koe'uhi ko e tu'utu'uni 'a e Palēmia. Ke fei mo fai 'a e ngāue 'a e māketi, ko 'eku ki'i malanga atu ia fakatekinikale ki he tafa'aki ma'olunga ko eni 'oku 'omai 'e he fo'i lao ko eni, ka 'oku 'omai ia 'e he Minisitā mei he Toutai.

Ngāue 'a e Pule'anga ke kumi ha māketi ki he mokohunu

Ko u faka'amu pē ke tau fakakaukau ki he fo'i fakakaukau ko ia. Kapau te u 'ai ha'aku faama pulu. 'Oku 'iai 'eku totonu ki he'eku faama pulu mo 'eku fanga pulu, he na'a ku hanga 'o tauhi ia. Pea ko e me'a ia 'a'aku. Ko e fakakaukau tatau 'oku ne mo e 'omai te tau lava 'o faama'i pea 'oku ne fakaili 'e ia 'a e fo'i mokohunu ke 'omai ia 'o tuku 'i he ki'i feitu'u. Pea he 'ikai lava ha taha 'o to e ala ki he'eku me'a 'oku to'o mai. Pea 'oku ou 'alu atu hangatonu pē 'o to'o mai 'a e fo'i mokohunu ko ia, 'o 'omai. Ka ko u fie lave atu ki he tokoni atu 'a e potungāue 'a e motu'a ni. He ko au foki ia 'oku ou tokanga ki he fakamāketi, pea 'oku kehe 'eku fakamāketi mo e fakangofua ke te hū ki he māketi ko ia.

Na'a mau fai 'a e fakatotolo ki he mokohunu, 'o mahino mai tā 'oku 'ikai ke ngofua ke hū 'a e mokohunu ia ki Siaina. Sio ange, tau toki mahino'i ia 'i he fekumi ko eni. 'Oku 'ikai lava kitautolu he 'oku 'ikai ha founa hū ia 'a e Pule'anga Tonga, ha'ane aleapau ke *access* ki he māketi 'a Siaina. Pea na'a ku talaange. Sai! Ki'i taimi ia 'e fuoloa 'a e *negotiation* ko ia. Fika'i ange 'a e founa 'oku hū ai he taimi ni. Mau toki kumi 'o 'ilo, tā 'oku 'alu 'a e mokohunu ia mei Tonga ni, 'alu ki *Hong Kong*. 'Alu mei *Hong Kong* ki *Vietnam*. *Vietnam* 'oku 'i ai 'ene *free trade agreement* 'a'ana ia mo *Siaina* 'oku toki hū *backdoor* 'o a'u. Ko e mahu'inga ia 'a e ngaahi fakatekinikale. Ke mau hanga 'o avangi hangatonu 'a e māketi ki Siaina, 'e ki'i fuofuoloa atu. Ka 'oku mau kamata he taimi ni 'a e ngāue ko ia. Ka na'a ku talaange ki he kau ngāue ngāue'aki 'a e founa lolotonga ke kumi ha sēniti ke ma'u ai 'a e mo'ui 'a e kakai. Pea 'oku ou hanga leva 'o faka'osi atu 'eku ki'i malanga 'oku peheni.

Ko hono fo'i palōpalema ko ia hono fokotu'utu'u 'o e mokohunu 'i he 'aneafi, 'o tau 'ave 'a e laiseni ke *export* 'e he kau *middle man*. Tamate'i 'aupito 'a e founa ko ia, 'oku 'ikai ke ngāue ia. Ko e fo'i founa eni 'osi 'ai mai 'e he Palēmia. Pea ko u 'osi 'alu 'o kumi 'a e māketi ko ia 'o ma'u, 'o peheni. Ko e kuohili na'e hanga 'e he tokotaha 'o fakatau atu 'a e mokohunu 'i Siaina. Tau pehē nau 'omai 'a e pa'anga 'e teau ki he tokotaha *middle man*. Hanga 'e he tama tu'u vaha'a, 'o ne to'o 'e ia 'a e pa'anga 'e 80 pea 'ave 'a e pa'anga 'e 20 ki he tokotaha 'oku ne 'omai 'a e mokohunu. Ko e fo'i palopalema ia. Ko e 'aho ni ko e founa eni 'oku mau feinga'i ke fakapapau'i na'a hangē tofu pē ko 'etau fakatau mai 'a e fo'i 'ufi, 'a e fo'i niu motu'u...

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē ka u ki'i tokoni atu. Sea! Sai pē ke tau me'a atu 'o tī ka tau toki hoko atu 'anai ko e taimi. Malō.

Sea Kōmiti Kakato: _Hou'eiki! Tau mālōlō ai.

<004>

Taimi: 1125-1130

Sātini: Me’a mai Sea e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, kei hoko atu pē ho'omou feme'a'akí. Na'a tau mālōlō 'oku kei me'a mai 'a e Minisitā *Trade*. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito 'e Sea, ko u faka'amu pē foki ke u fakahoko atu 'eku ki'i malangá, ke fanongo mai 'a e kakaí 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēvesi 'e fakahoko 'e he Pule'angá ta'efekaukau'aki. Pea neongo ko au pea mo e Minisitā Toutaí mo e Minisitā Ngoué 'oku mau takitaha e Potungāue, ka kuo pau ke mau ngāue fakataha ki he lelei 'a e fonuá fakalūkufua. Pea ko e 'uhinga ia 'eku ki'i fakamalanga atú 'e Hou'eiki mo e kāinga, ke mou tali 'a e fakakaukau faka'ofu'ofa mo fakaeonopooni ko eni 'oku 'omai 'e he Minisitā 'o e Toutaí, he ko ia ia 'oku ne hanga 'o ngāue'i mai 'a tahí, ka 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e fo'i founa fo'ou ko eni. Tau fakatokanga'i ange 'a e ki'i me'a ko eni. Ko e finemātu'á ngaahi fa'ē, nau 'alu pē nautolu honau fale lālangá, mātu'a 'oku nau 'alu ki 'utá, nau ō pē nautolu ki 'uta. Ka te fiema'u ha'ate fo'i vesitapolo, ka te fiema'u ha'ate fo'i manioke 'oku te 'alu atu pē ki hoto ki'i 'uta na'a te tō aí 'o to'o mai ko e me'a pē ia 'a kita. Hanga 'e he Minisitā Toutaí, 'o 'ilo 'a e palopalema 'o tahí, pē ko e fa'ē pē ko e tamai pē ko e fānau, 'oku tau kei 'alu pē ki tahi, ko e 'alu pē tapu ange mo e fakatahá 'o e Fale 'eikí ni, ka ko 'etau ō hangē pē ha'atau ō 'o tuli manu. 'Oku 'ikai ke 'ilo ia pē 'oku 'i ai ha'ate ki'i faama 'i tahi, he 'ikai te ke lava koe 'o pehē atu ko 'eku ki'i mokohunu eni, 'o kapau na'e 'ikai te ke fakaille, pea ke ha'u 'o 'ai ia pea ke tauhi ia, ko e me'a ia 'a'au. Ko e fo'i tekinolosia ko eni 'oku hanga 'e he Minisitā Toutaí 'o 'omai, ke ke 'omai 'a e me'a ko ia 'oku ke fai 'i 'uta, ke pau ho'o 'alu atu 'o to'o mai 'a e fo'i manioke ke fonu 'a e ki'i me'atokoni ho'o fānaú, ke pehē pē ho'o 'alu ki tahí.

Feinga Pule'anga fakangata tu'u vaha'a he alea fefakatau'aki kae fai pe he Potungāue

Ko e motu'á ni te u faka'osi atu 'aki ia 'eku ki'i malangá. Ko e palopalema tatau ai pē kapau te ke hanga 'o fakaile ha'o ki'i faama 'i tahi, ko e palopalema na'e hoko 'ia tautolú, ko e founa fakamāketi. 'A ia 'oku ou to e fakaongo atu, 'oku mau feinga ke mau solova 'aupito e me'a ko ia. Ko e me'a ko ia ke 'ave ki he māketí, pea 'omai hangatonu 'e he māketí 'ene sēnití 'oua 'e to e tu'u vaha'a ha tahá, kae 'ave hangatonu ki he tokotaha toutaí, pē ko e fa'ē pē ko e fānau pē ko e tamai, 'i he'enua ō 'o to'o mai 'enua ki'i fo'i mokohunú ko e fo'i solova'anga ia 'oku mau solova 'e mautolu 'i he founa ko eni, ka 'oku ou fie 'oatu 'a e founa 'oku mau solova ai. Ko 'emau 'alu ko ia 'o 'omai 'a e māketi ...

<008>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'i ha tokotaha 'i *Hong Kong* pē ko ha taha 'i 'Amelika pē ko 'Aositelēlia pē ko Siaina pē ko Siapani. Ko 'enua *agree* pē ki he *price* ko iá ko u kole leva ke 'oua to e kau mautolu, 'ave hangatonu e sēnití ki he Toutaí. Tukuange ki he Toutaí te nau 'ilo'i 'a e me'a ke fua maí. Ka pehē atu 'e he Toutaí ko e 'inisi 12 pē 'e talí ko e ngata'anga ia. Ko e hā e 'uhinga 'oku solova ai? He 'ikai te ke to e lava koe 'o hū ha'o fo'i mokohunu ki muli 'i ha to e

founga 'i ha tokotaha tu'u vaha'a. Te ke fou mai pē 'i he Toutai 'oku nau 'ilo'i fakatekinikale 'a e me'a 'oku 'ikai ke nau to e lava ...

Mo'ale Fīnau: Ki'i fehu'i atu 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i Minisitā.

Mo'ale Fīnau: 'Eiki Minisitā tapu pea mo e Seá, kuo mahino foki eni ia kuo 'osi 'i ai e māketi ia 'o e faamá. 'A eni ko ē 'i Sopú. 'A ia 'oku 'osi mahino 'aupito ia pea ko u loto pē ke fakamahino heni ko e me'a ia na'a ku taumu'a ki aí. Na'a ku taumu'a hangatonu pē au ki he ngaahi motu ko ē 'oku 'i ai 'enau faamá, 'a ē 'oku ui ko e 'ēlia tapú. Ko e ngaahi motu ko ē 'oku halá 'oku *open* ki tu'á mo e ngaahi tahi ki tu'á na'e 'ikai ke 'i ai ha fakataumu'a pehē 'o 'eku fokotu'ú. 'A ia nau fokotu'u pē au ia ko e me'a ko ē 'i loto ko ē he faamá 'a e fo'i kilo 'e nima he ē. 'A ia ko tu'a ia, 'atā 'aupito ia ke 'oatu ia ki he māketi ko ena 'i he fakataimi pē. 'A ia ko 'eku me'a ko 'eku fehu'i 'e Minisitā 'oku pehe ni. Kuo mahino e māketi ia e faamá ko e māketi ena ko ē 'o tu'a ē. 'UHINGA ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea ko e kātaki pē ka u ngāue'aki ha lea hangatonu. Ko e māketi ka ne fiema'u ha puaka 'oku 'ikai ke tokanga mai ia pē ko e puaka na'e lele takai 'i tu'a pē na'a ke hanga 'o tuku ha 'ā. Ka ko e 'uhinga eni 'eku fo'i poini, mou 'ofa mai 'o tukuange 'a e lao ko 'eni he 'oku 'uhinga ia ki hono faama'i 'o e tahi ko e SMA. 'Oku mou feinga mai moutolu ki he fo'i mokohunu 'oku 'i tu'a he faamá.

Mo'ale Fīnau: Sea ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke 'oua 'e *mix* e talanoá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Mo'ale Fīnau: 'E Sea ko 'eku 'uhinga atú ki he mokohunu ko ē 'i loto he SMA. 'Ikai ke u talanoa au ki he mokohunu ko ē 'i tu'á. Ka ko e 'uhinga foki he 'oku 'osi 'omai he Minisitā ia ko eni e Toutai ia 'ene *price* ki he 'uhiki ko ē 'oatu ko ē 'o lī ki he loto SMA. 'A ia ko u talanoa pē au ia 'i ai, 'ikai ke u talanoa au ki he mokohunu ko ē 'i tu'á.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Okay.* 'A ia ko 'eku 'uhinga atu leva ta 'oku fakanatula pē. 'O kapau 'oku talaatu 'e he Minisitā te ne fakaille. Pea ne 'oatu ke ke 'ave ia ki ho'o loto 'ā ho ki'i faama mokohunú he 'ikai to e lava 'o to e fakavavevave'i ia ka ko e toki 'omai he 'osi hono fakatupu ia 'i he māhina 'e fitu 'a ē 'oku me'a atu ki ai 'etau Minisitā. Ko 'eku 'uhinga atu 'a'aku ia 'oku ou 'osi fai 'e au 'etau ngāue ke ma'u 'etau māketi ka he 'ikai to e 'omai ia ke to e fakatau 'e ha taha kehe, 'ave hangatonu ki he nima 'o e kautaha Toutai 'atautolu pea hanga 'e nautolu 'o fakatau mai meia moutolu pē 'oku to'o mai ia mei ho'o faamá pē 'oku ke to'o mai ia 'i tu'a he faamá. 'Oku 'osi maau e ngāue ia ko iá. Ko e hā hono 'uhinga? Ke 'oua 'e to e 'i ai ha taha 'e tu'u vaha'a ke ne to e to'o e me'a 'a e tokotaha 'oku ma'u'anga mo'ui mei ai. Ko u hanga pē 'o feinga'i ke fakamaama atu kiate kimoutolu Hou'eiki mo e kāinga na'e sai ange ha'o kole mai ki he Minisitā

ko u tokanga atu au ki he puaka vao ‘oku lele ‘i tu’a he faamá. Kapau na ko ho’o fokotu’ú ia ko e *issue* kehe ia. Ka ko u kole atu ke si’i tukuange mu’a ‘a e lao ‘a e Minisitā ke tali kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me’a mai Minisitā Polisi.

’Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato Sea kae fai pē mu’a ha ki’i poupu mahalo ‘e toki kole fakama’ala’ala ki he ‘Eiki Minisitā ha’ane ‘a e tu’utu’uni ko eni Sea. Ko hono ‘uhinga pē ko ‘eku fokoutua ‘o fanongo ki he feme’a’akí ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku ou loto ke fakama’ala’ala mai. Sea ko e, ‘oku tonu pē ‘eku ma’ú ko e Tu’utu’uni Fika 8/2018 ‘oku feme’a’aki ai ho Kōmiti Kakato?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ...

’Eiki Minisitā Polisi: Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017?

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko e 7.

’Eiki Minisitā Polisi: Fika 7 ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

’Eiki Minisitā Polisi: Ko ia ngaahi ...

Sea Kōmiti Kakato: 51.

’Eiki Minisitā Polisi: Ngaahi kolo. Ko e ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

’Eiki Minisitā Polisi: Fika 7. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fakahoha’a atú he ko u, ‘oku ou ongo’i Sea ‘oku kamata ke ki’i hehē pē ‘a e feme’a’aki ho Kōmiti Kakato ‘o ‘alu ai pē ‘o fekau’aki mo e mokohunú. ‘A ia ‘oku ‘uhinga foki e Tu’utu’uni ko eni pē ko e *Regulations* fekau’aki eni ia mo e ngaahi kolo kuo fakalahi mai ke kau ki he pule’i makehe ‘o e ngaahi matātahí. ‘A ia ‘oku hā eni ‘i he Tēpile Fika 1 peesi fitu ko ia ‘o e Lao Tu’utu’uni *Item* Fika 8. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ha me’a ia heni fekau’aki mo ha mokohunu pē ko hano kole ke faka’atā ha kuota ...

<009>

Taimi: 1135-1140

’Eiki Minisitā Polisi: .. hono toutai’i ‘o e mokohunú. Ko e Lao eni ia ‘o fekau’aki mo hono pule’i makehe ‘o e matātahí ‘a ia ko hono faka’atā ‘o e ngaahi koló pē ko e ngaahi komiunití ke nau kau atu hono pule’i ‘a e ngaahi matātahí. Fua mei he ngata’anga ‘o e tahí ‘o a’u ‘o ‘ova si’i ‘i he *reef* pē ko e likú. Pea mo e ngaahi fika fua totonu kapau ko e kongā tahí ‘oku tu’u loto fonua, hangē ko

Tahi Maté. Pea ‘oku nau hanga ‘o pule’i ‘a e ngaahi feitu’u ko iá Sea ke fakapapau’i ‘oku fakatupu ai ‘a e koloa ‘o tahi fakanatulá ‘o a’u ki ha tu’unga ‘oku mohu pea toki faka’atā mai.

Ko e ki’i me’a ko ia ‘oku ou tokanga au ki ai Sea ko e lave ‘o fekau’aki mo e mokohunú Sea. Ko e ika ko ē ‘i tu’a ‘i he SMA ‘oku ‘atā pē ia. Pea kapau ‘oku tapui makehe ia hangē ko e mokohunú, ‘e ‘ikai ke lava ia ha Kupu hena ke pehē ke tau tali ke faka’atā e mokohunú pea u ‘eke atu, ko e Kupu fē ia ‘e amend, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia hē ‘e fekau’aki mo ia. Ko ia ko u pehē Sea ke fakafoki mai mu’a e feme’a’aki ho’o Kōmiti Kakatō ‘o fekau’aki pea mo e Regulation totonu ko ‘ení.

Ko e me’a ko ē ko u kole ‘e au ia ki he ‘Eiki Minisitā ke ne hanga ‘o fakahoko mai. ‘Oku ‘i ai e ki’i palopalema ia he vāhenga e motu’a ni fekau’aki mo e polokalama ko ení, neongo kuo ‘osi fakamo’oni’i ta’etoeveiveiua ‘ene saí mo ‘ene leleí ‘o ‘ikai ke ngata pē ‘i Tonga ni, kau ai a muli. Ko e founa pē eni hono fakapapau’i ‘oku tolonga e palanite ‘oku tau ‘i ai mo hono ngaahi naunau ‘i tahi. Ko hono fakapapau’i ‘oku lava e kakaí ‘o tokoni ke ‘i ai ha fa’ahinga fakataputapui ki he ngaahi ‘ēlia ‘oku fanau ai e iká. Ko ‘enau tokolahi pē, pea nau fou leva ki he moaná, ‘a e feitu’u ko ē ‘oku ‘atā. Sea pea ko e ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi ‘oku ‘omai kiate kinautolú. Hangē kuo ‘ilo ‘e he iká e feitu’u ‘oku nau malu aí. Ko hono toutai’i pē ‘o tuli kinautolu ‘oku nau lele hangatonu pē nautolu ki he feitu’u fakataputapú, ‘a ē ko ē ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘ikai ke lahi hono ue’i kinautolu mo hono uesia kinautolu aí, hangē ia kuo hoko ko ha fale hūfanga pē ko ha ‘ēlia hūfanga. Mahalo kuo nau anga hono ta’eue’i kinautolu aí.

Fehu’ia fengāue’aki e ngaahi potungāue fekau’aki he SMA ke fakasi’isi’i feitu’u pule’i makehe

Ko e me’a ko ē ‘oku ou kole ke fakama’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ko e taimi ko ē ‘oku mou fua ai ko ē ‘a tahi mo hono fakangatangata. ‘Oku ‘i ai ha’amou fengāue’aki pea mo e Potungāue Savea? Ko e ‘uhinga ‘eku ‘eké Sea, ko e ngatangata’anga ko ē ‘o e SMA pē ko e *Special Management Area*, ‘oku fa’a fehu’ia he taimi ‘e ni’ihi. Lele ia mei he kolo ‘o ‘ova si’i ki he kolo, pea toki kē ai e ongo kolo tu’u vāofi pē ko fē ngata’anga ‘oku fakamaau totonú. Talamai ‘e he kolo ko ē kapau te mou laku mai ha float hē ko e ngata’anga ē SMA e kolo ko ē, te mau hanga ‘o maumau’i ke mahino ko e ‘ēlia ia ‘amautolu. Pea ‘oku fai holo e fetūkuakí ko fē ngata’anga, he ‘oku fua foki e SMA ‘i tahi kae fai e fakangatangata pau ia ‘o e ngaahi koló ‘i ‘uta. ‘A ia ‘oku tofi e SMA ‘i tahi he ‘e potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko ‘uta ia he potungāue ko ia ‘a e Minisitā Fonua mo e Savea. Pē ‘oku fai ha fengāue’aki Sea ke fakapapau’i ‘e fakasi’isi’i ‘a e kē ‘i he, pē ko e ta’efemahino’aki ‘i he ngatangata’angá kae faingofua kiate kinautolu. He ko e taimi ko ē ‘oku nau faikehekehe aí, nau omi ki he kau Fakafongá pea nau omi ki he ngaahi kosilió mo e kau pule fakavahé mo e ‘ofisakoló. Ka ko e mafaí Sea ‘oku ‘i he potungāue. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ki’i fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai ‘a e founa ko iá ka u toki hoko atu ai ‘e ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Minisitā.

Fakalotolahi ngaahi kolo ke fokotu’u ‘enau kongā tahi malu’i makehe

'Eiki Minisitā Toutai: 'Io mālō 'aupito Sea. Fakamālō ki he Fakafofongá. Io ko e me'a ko ení 'oku hoko ia, 'oku hoko pea 'oku mo'oni pē ... ko e taha foki e me'a 'oku, palopalema ko ē 'oku tau fehanga'angai mo ia 'i Tonga ní. 'A ia ko ē nau lave ki ai 'aneafi, ko e talu pē mei he kamata'angá na'e ngofua pē ke tau toutai pē ha feitu'u pē, 'i ha taimi pē 'oku tau fie toutai ai. Pea ko 'ene 'alu ko ení 'o a'u ko ení ki hono fakangatangata, 'oku 'i ai 'ene fehanga'angai mo e tokolahi ko ia 'oku nau anga ko ia mo e ngaahi feitu'u pau 'oku nau anga ki he toutai aí. Kae tautautēfīto ki he taimi ko ia kuo fokotu'u e fakangatangata ia 'o e feitu'u pule'i makehe 'o ha kolo. Pea 'oku ta'ofi leva nautolu 'ikai ke nau to e lava atu 'o toutai ki he ngaahi, ki he feitu'u pēhē, 'oku nau anga pē he toutai ai talu pē mei he ...

<001>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Toutai: ... 'enau tukuaki. Pea kae kehe ko e palopalema ko ení 'oku hoko pea ko e 'ai ko ē fakangatangata ko ē fekau'aki mo e ngaahi koló 'oku fiema'u 'aupito 'aupito ke hokohoko atu e toutou fakataha ko ia 'a e kāinga ko ení ngaahi kolo ko ení 'oku tu'u faka-kaungā'apí koe'uhí ke a'u ki he tu'unga ko ia 'e lava ai 'o femahino'akí. Pea 'oku 'ikai ke faingofua 'oku lahi 'aupito 'a e hoko e me'a ko ení ko e hangē pē ko ia ko e kolo ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei Ha'apai 'a Felemea. Koe'uhí 'oku anga foki e kainga ko ē kaunga'apí 'a 'Uiha 'i he toutai 'i he 'ēlia ko iá pea na'e faingata'a 'aupito. Kai kehe na'e hokohoko atu pē 'a e fetu'utakí 'a e kāingá 'o 'alu 'o a'u ki he taimi kuo nau feloto'aki pea fokotu'u leva 'a e kongā tahi pule'i makehe 'a 'Uiha. Pea 'oku fokotu'u ia ko iá 'o monū'ia 'a 'Uiha ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha kolo mei he tafa'aki 'e tahá ko e me'a leva 'oku hokó 'oku lele lahi 'aupito 'enau kongā tahi 'anautolu ki he tafa'aki ko iá. Pea ko e founga lelei taha pē 'oku fai pē fetu'utaki ia pea mo e Potungāue Fonuá koe'uhí he ko tahi foki 'oku pau foki ke fua pea 'oku pau ke 'ave ke tali meia nautolu ke, pea ko 'ene fua ko iá 'a e kongā tahi ko iá kuo pau leva 'e toki lava pē 'o fakapapau'i 'i he taimi ko ia kuo feloto'aki ai mo e kolo kaungā'apí.

Ko e tu'u ko ena, 'io 'oku a'u pē ia ki he 'osi tu'u ko ē 'a e feitu'u pule'i makehe 'oku kei 'i ai pē 'a e palopalema kae tautautēfīto 'oku fekau'aki eni mo e ngaahi ika ko ē 'oku fe'alu'aki mei he kongā tahi ki he kongā tahi hangē ko eni ko Fanga'utá. 'Osi tu'u 'a Nukuleka 'enau kongā tahi pule'i makehé pea hangē ko ena na'e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e, 'oku hangē ko ē ko e kongā ia 'i loto 'i he kongā ko ia feitu'u pule'i makehe 'a Nukuleká 'oku lata ki ai 'a e fuá. Ko e fuá 'oku nau fe'alu'aki kātoa pē 'i he Fanga'utá pea 'oku lau pē ia 'e he kāingá kātoa e ngaahi kolo kātoa 'i Fanga'utá ko e ika pē ia 'anautolu he 'oku nau anga pē ki ai he 'oku 'i ai e taimi 'oku nau ha'u ai honau kongā tahi. Pea na'e fai e fakataha ko e launga mei he kau toutai mei he ngaahi kolo kehe koe'uhí 'oku nau ō atu nautolu ki he kongā tahi ko eni 'oku 'osi ma'u ia 'e Nukuleka. Pea hangē pē ko e me'a na'a ne me'a ki aí 'oku nau fakatokanga'i 'oku lahi ange pē 'alu 'a e fuá ia 'o nofo ai mahalo 'oku nau hao ko ē ki aí pea 'oku nau lahi nofo pē nautolu ki ai ka ko e kongā tahi ia 'oku a'u pē ki he ki'i motu'a ni kei si'i, lahi 'aupito e toutai he kongā tahi ko ia ka ko hono mo'oni ko eni na'e fakahoko pē kia kinautolu 'oku pau pē ke fai 'a e fepōtalanoa'aki mo e potungāue pea mo e potungāue pea mo e kāinga ko iá Nukuleká koe'uhí ko e palopalema ko ē 'oku hokó.

Mo e me'a pē 'e taha 'oku fai e kole kia kinautolu ko ē 'oku launga ke fokotu'u honau kongā tahi pule'i makehe koe'uhí he ko ē 'oku malu e iká hē 'i Nukuleka totonu ke nau to e feinga mo nautolu ke to e malu pē mo e iká 'i honau kongā tahi 'a ia ke lava leva faingofua e fe'alu'aki 'a e iká honau kongā tahi mo e kongā tahi ko ia 'o Nukuleká, kae kehe ko e anga ia ko ē me'a 'oku hokó pea 'oku, ko e tu'u ko iá hangē ko Vava'u mo me'a 'oku 'osi solova kátoa e 'ū palopalema lahi hangē ko Vava'u ko Ha'apai pea 'oku lele kátoa. Ko e tu'u 'a Ha'apai ko e toe pē 'a Lífuka 'a e ngaahi kolo ko ē 'i Lífuka ke fokotu'u honau ngaahi feitu'u pule'i makehe. 'Osi kátoa e, 'a Ha'apai hono fokotu'u 'enau, pea ko e tu'u ko ia 'a Tongatapu ní 'oku 'alu eni 'o a'u ki he Fanga'utá 'a e feinga mai 'a e ngaahi koló 'ai honau kongā tahi pule'i makehe kátoa. Pea 'oku pehē pē mo 'Eua lele pea mo 'Eua lele lelei 'aupito pea 'a ia ko 'ene 'alu ko iá ki he kaha'ú ko e tu'u he taimi ní ko e fakakátoa ko e feitu'u pule'i makehe 'e 41 pea 'oku 'i ai 'a e 20 'oku kei talitali mai he tafa'aki 'oku kei fai e ngāue ki ai , 'a ia ko e faka'amu ko e 2025 kuo 'osi a'u ki he feitu'u pule'i makehe 'e 100. Mālō..

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea. Kuo mahino Sea 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ...

<002>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Polisi: ... mai 'o ne fakapapau'i. He 'ikai ke lava 'o aofangatuku ha kongā 'o e SMA kae 'oua leva kuo fai 'a e femahino'aki mo e kolo kaungā'api. 'Oku ou faka'amu pē Sea, 'oku ongo atu hoku le'o ...ki he ni'ihi ko eni 'i he ngaahi kolo ko eni. 'Oku ou kole fakamolemole atu, kapau pē 'e 'ikai ke lava ke fakapapau'i pē 'e matauhi 'a e melino. Mahalo 'oku lelei ange pē ke tōloi he ko u manavasi'i na'a iku 'o fai ha fetā'aki. Kae tukuaki'i 'a e Potungāue pea mo e ni'ihi 'o e kau Fakafofonga. Na'a mou 'ilo'i pē 'oku fai 'a e fekolo'aki 'i he me'a ko eni. 'Io! Ka mou tukuange pē ke hoko. Pea ko hono iku'anga eni. Pea ko u tui pē Sea, 'oku fakapotopoto 'aupito 'a e founa ngāue ko eni 'oku ou fakamālō ai.

Tokanga ki he totonu kakai kuo ngāue'aki nau matātahi ki he ngaahi ngāue e Pule'anga

Ki'i fehu'i faka'osi pē Sea, pea u fokoutua au ki lalo. Fēfē 'a e kakai mo e ngaahi kolo. Tau pehē 'oku si'i 'enau *access* ki tahi. Ko e 'uhinga pē 'eku fehu'i Sea. Ko hono 'uhinga, 'oku pau pē foki ke 'i ai 'a e taimi 'e fiema'u 'e he kakai ke nau o ki tahi. Ko e ngaahi fakatapatapu ko eni 'o e ngaahi fo'i 'elia SMA. 'Oku 'uhinga ia, ka kolosi ha ni'ihi 'i he kongā tahi ko eni. Kuo pau pē ke nau poaki'? Ki he Komiuniti? Ko e fehu 'i 'uluaki pē ia 'Eiki Minisitā? Ke fakama'ala'ala ki he kakai.

Ko e ua. 'Uhinga hangē ko eni ko mautolu ko eni 'i Ma'ufanga. Fokotu'utu'u to'o kátoa, homau matātahi 'o fokotu'utu'u ai 'a e Uafu 'o e fonua ni. Hoko atu 'a e Uafu *Domestic*, pea 'alu atu mo e Uafu *International*. 'Ai ki ai mo e Uafu Toutai, hoko atu ai mo e *Navy Base*, pea hoko mai mo e fu'u *swimming pool*. Pea 'ikai leva ke 'i ai ha tahi ke o 'a e kakai 'o 'ai ai 'enau lalanga, lou'akau. Fēfē leva 'a e kakai ko ia? Kapau 'oku to e fiema'u ke nau to e poaki mo nautolu ia 'i he'enau o ki he ngaahi tahi ko eni kuo 'osi SMA...Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Lava ngaahi kolo ‘ikai ha’anau feitu’u pule’i makehe ke fengaue’aki mo e ngaahi kolo kehe

‘Eiki Minisitā Ngōue: Mālō Sea. Mahalo na’a ku ki’i lave pe ki heni ‘aneafi. ‘Oku lava pē. ‘Oku ‘osi hoko ‘a e me’a ko eni na’e fai mai ‘a e fetu’utaki mai ki he motu’a ni pea ko e me’a pe ‘oku kole atu meia kinautolu ‘e lava pe ke nau fetu’utaki ki he ngaahi kolo ko ia koe’uhi ke nau fakahoko pe kia kinautolu. ‘E sai pe ia kia kinautolum ka te nau fiema’u ke nau ō ange ‘o tokoni kia kinautolu ke malu’i ...ko ia ‘o e ngaahi feitu’u makehe ko ia pea te nau toki fakangofua leva.

Pea kapau ko e fie ō pe ia ‘o toutai ki ai fakataimi ‘osi pe ia pea nau mavahe ko e me’a pe ‘e hoko ‘e fiema’u ‘e he kōmiti ke totongi ha’anau laiseni ka nau ō ange ‘o toutai ai pea ‘oku ‘i ai pe hono ngaahi tu’utu’uni, ‘oku pule ‘aupito pe ‘a e kōmiti ki ai. Ka ko hono mo’oni ko ‘eku u sio ki ai, ko e faingofua tahā pē ia ko e ngāue fakataha mo e ngaahi kolo ko ia. Pea ko ‘enau fengaue’aki lelei pea ‘e lava lelei pe ke nau faka’atā pe ke nau ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e toutai ko ia ‘i he konga tahi pule’i makehe ko ia, mālō .

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea! Fakamolemole ko e faka’osi ‘aupito eni. Fēfē kapau ko ha tata’o pe ia ha fau mo ha lou’akau. Fiema’u pĀ ia ke kei totongi ha me’a? Fanga ki’i ngāue faka-*domestic* pehē ‘a e kakai fefine ‘oku ou tokanga ki ai. mālō

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku palopalema ‘a e ngaahi me’a pehē. ka ko e me’a pe ke ‘ilo ki ai ‘a e kolo. he ko u tui ‘e faingofua pe ki he hou’eiki fefine ke nau pou pou ki ai ‘a e fanga ki’i me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke ne uesia ‘e ia ‘a e toutai mo e me’a pehē. mālō.

‘Eiki Minisita Polisi: Mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea, ki’i miniti pē ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ke ke ki’i me’a mai pe ‘a Ha’apai fika 1. Nōpele ki’i faingamālie pea ke toki me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Sea, tapu mo e Feitu’u na mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamalie . ‘Ikai ko ‘eku fanongo pe ‘a’aku ‘i he feme’a’aki. ka ko ‘eku ‘ohake atu pe ‘a e ki’i me’a ko eni, ‘i he mahino ko eni ki he motu’a ni. Hangē pe ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisita Polisi. ‘oku mahino pe ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘oku fekau’aki mo e ngaahi kolo ko ē heenau SMA. ka ko e ‘ohake foki ‘a e mokohunu ko e ‘uhinga ko e felāve’i . ‘oku ‘i ai foki ‘a e *project* ‘a e mahu’inga ko eni ‘oku fakahoko ‘e he toutai ‘a eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisita toutai fanafanau ko eni ke tufa ki he SMA ko eni pea mahino foki mahalo ko e aleapau pe ko e femahino’aki mo e kautaha ko eni mo e kakai ko eni ‘oku nau omai ‘o fakahoko ‘a e *project* mahu’inga ko eni. ko e a’u ko e ki he taimi ke harvest ai pea ko nautolu pe ‘oku fua.

Ka ko e poini ko e ‘oku ‘ohake ‘oku faingata’a ‘a e na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Ha’apai 12 ‘i he me’a ko ena ‘a e Minisitā Trade. ko e ‘uhingā ka ‘i ai ha taimi ke ‘atā mo tu’a. ‘A ia ‘e ma’u ia foki ‘e he kautaha te nau ma’u ‘a e totonu ko ē ke fakamaketi ‘a ia ko e ‘ikai ngata pē ‘i he me’a ko eni te nau tufa atu ‘o tuku ki he SMA, ka te nau ma’u ‘enautolu mo e totonu fakamaketi kitu’a ‘a ia ‘oku faingata’a ‘a e me’a ni ‘Eiki Sea....

Taimi: 1150-1155

Kole pē ‘e lava ke faka’ilonga’i he Potungāue ‘a e

Lord Tu’iha’angana: Kā ‘oku ou kole pē au ki he Minisitā Toutai, ‘uhingá he ko e kau mataotao eni ‘oku nau fakahoko ‘a e me’a ni. Pea ‘oku ou tui ‘e lava pē ia mahalo ke nau fakahoko ko ē ‘a e fekumi ‘a e ngāue ko eni, ke ‘ai ha faka’ilonga ki he ‘enau fanga ki’i mokohunu. Tau pehē ‘ai ia ke tapa kula pē tapa ‘uhinga ko ‘ene mahino pē ko ē ko e ‘o ko e tapakula ko e me’a ia ‘a e kau tama. Ko e mokohunu ko eni *normal* pē ko eni ‘oku tau anga ki ai mahino ia ko e uku mai ia ‘i he moana pē ko e ha’u ha *exporter* ia pē ko ha hā ki ai. Kā ko ‘eku poini pē ‘oku ou hanga ko ē ‘i he mahino ki he motu’a ni pē ‘e ‘ai ki he Minisitā, te mou lava ‘o faka’ilonga’i ho’omou mokohunu? ho’omou fekumi ko eni ‘oku fai pē ‘e tohi pē ai ko e *Ministry of Fisheries* pē ko e hā, hē ke ... ‘ikai ko ‘eku tukuhua kā ‘oku faingata’a ‘a e vete me’a ko ē te nau ma’u ha’u nautolu ‘o fakahoko ‘a e *project* ko ē pea nau ma’u ‘e nautolu ‘a e totonu kātōa ki ke fakamāketi, he ‘oku ‘i ai pē mo e me’a ia ‘i tu’a ‘a eni ko eni ‘oku ta’u ‘e tolu pē ta’u ‘e fā hono *ban* ke lalahi pea ‘atā ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua pea nau ‘atā mo tau’atāina ke māketi te nau ō ‘o kumi. Ko e ki’i fakamalanga pē ia ‘i he tafa’aki ko ia Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele, me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou tui kuo tau ofi kitautolu ki he me’a ko eni, kā ko e fiema’u pē ke ki’i *clear* pē ki’i me’a si’isi’i. Ko e kei tu’u pē ‘a e motu’a ni na’a ku ‘uhinga ki Ha’apai ki he *SMA* ke to’o mai ‘a e fo’i kilo ‘e nima mei ai. Pea ‘oku ‘uhinga lelei pē foki ia ‘Eiki Sea, he ko ‘enau koloa. Pea ko eni na’e me’a mai ‘a e Minisitā ‘anenai ‘e fai ‘a e sio ki ai, ‘anai. Pea ‘oku sai pē ia ke fai ‘a e sio ki ai, pea kapau ‘e fai ‘a e sio ki ai ‘oku ‘uhinga lelei, pea ‘oku tali, pea ‘oku tali. Pea kapau ‘oku ‘ikai, Sea ko e ngata’anga ē faitu’utu’uni, kā ‘oku ou loto pē au ke u fakamahino ‘a e *position* pē ko e tu’unga ‘oku ou ‘i ai ‘i he *issue* ko eni, tukuange ki he Minisitā ke fakataha ‘anai ‘i he 4 pea mahino, kapau ‘oku pehē ‘e he Minisitā ‘Eiki Sea to’o pē ‘a e kilo ‘e nima ia, mei loto, ko ‘etau fakafeta’i hiva fakafeta’i ai, pea ‘ai ia, pea tau fononga atu.

Sai ko e *issue* ko ē ‘a e Minisitā *Trade* ‘oku ou ki’i mānumanu ki ai, ‘Eiki Sea. Kuo ‘osi mateuteu ‘a e Minisitā ke ne fakatau mei he mokohunu ‘oku ‘i tu’a, ‘oku ou mālīe’ia ‘i he me’a ‘a e Nōpele ‘a e faka’ilonga. Nōpele ne fai ‘eku ki’i *search* ‘i he *Google* ‘a e anga ko ē hanga ‘e he kau mataotao feinga’i ke ‘ilo’i pē ‘oku ‘alu ‘a e mokohunu mei fē ki fē ki fē ki fē, pea na’e ngāue’aki ‘a e faka’ilonga. Natula pē mokohunu ia Sea ke ne hanga ‘e ia ‘o ‘akahi mai ‘a e faka’ilonga ki tu’a, ‘io, kapau ‘e ‘ai pea kapau te mou me’a atu ‘o *search* ‘i he *Google* he me’a, fakapipiki ‘oku natula pē me’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e taha ‘oku tokotokoto pē ia pea kapau ‘e ha’u ha ika ki ha fa’ahinga me’a ke ne ‘ohofi hono fili ‘oku ne hanga pē ‘o tukuange ‘ene me’a loto...

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni pē ki he fakafofnoga.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i tokoni eni fakafofnoga.

Lord Tu’iha’angana: ‘Oku ‘uhinga pē au ki he kau fekumi mataotao ‘oku ke mea’i ‘a e me’a ko e kolosi, fakatanula pē ia ‘oku tupu hake pē ia ‘oku tapa hina, ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai, pē ‘oku a’u ‘a e kau mataotao ko eni ‘ikai ke ‘uhinga ia ke ‘oatu ha faka’ilonga ‘o siteipala’i ki ai, kolosi holo pē ia pea tupu hake pē fanga ki’i mokohunu ia ‘a nautolu ia ‘oku nau hā faka’ilonga ko ē ‘oku nau ma’u.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga me’a ki lalo he ‘oku lolotonga me’a ‘a e Nōpele, ko e ‘uhinga pē eni ia ki he kolosi ...

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea. ‘Io kapau ‘oku ‘i ai ha founa ia ko ‘eku talanoa atu pē ‘aku ia ‘i he fanga ki’i hā, fanga ki hā, fanga ki’i *chip* pē ko e me’a ko ia, na’e ‘ai ia ‘o faka’ilonga holo ia ‘i he ngaahi Solomone mo fē ko e ‘ai ke nau hanga ‘o *track* pē ‘oku ‘alu koā ‘a e huhu valu mei fē ki fē, ‘aka mai ‘e he mokohunu ia ‘a e *chips*, mahalo ‘oku ‘ilo’i, mea’i pē ‘e he Minisitā, ‘e fakamo’oni pē ki ai ‘a e Minisitā Toutai.

Kei kole pe Ha’apai nau kilo ‘e 5 mei he faitu’u pule’i makehe ‘i tahi

‘A ia kapau ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga faka’ilonga ai pē ko e ha’i ‘aki ha fu’u me’i uaea pē ko e hā ha fa’ahinga me’a, ko hono ‘uhingá foki tahá ‘oku ‘āa’i ‘a e fo’i *SMA* ia, ‘e totolo atu ki hē ‘e totolo mai ki loto, totolo atu ki tu’a, ha’u ki loto, ko ia ai ‘oku fie ‘oatu’a e kole ko eni ‘Eiki Minisitā ki ho’o fakataha, kapau ‘oku laumālie lelei ‘a e Feitu’u na ke to’o mai ā pē ā ‘a e nimá ia mei loto ‘i he taimi ni ke si’i fononga atu mo e kāinga pea toki ‘oatu ho’omou me’a ‘amoutolu ‘i he taimi ko ē ‘e ‘omai ai ‘a e fanga ki’i pēpē.

Pea ko e *trade*, ‘oku ou kole atu ‘Eiki Minisitā, ‘omai ha faingamālie ē kāinga Ha’apai ke mau ō mautolu ki tu’a ki he tu’a ‘ā puaka, kitu’a, ‘i ai ‘a e fanga fu’u kalasi ia ‘Eiki Minisitā ‘oku ke mea’i pē ‘e he Feitu’u na ta’u pē nima mate nautolu, kalasi ‘oku ‘ikai ke to e fā’ele mo e hā fua ‘a e me’a pehē. Fetuku mai ia ‘omai ‘o sivi, paasi ‘omai ki he *trade*, ‘e Minisitā ko ē he *trade*, ko hono ‘uhinga na’a ku ki’i hangē ‘oku ou ki’i fakafihhi ‘anenai ho’o fakamāketi he ‘oku ou mānumanu au ‘i he pa’anga ko ē ‘e 1,200 ko ē ‘a ē ‘oku ‘osi *offer* mai ‘e he Minisitā ki he kilo. Pea kapau ‘oku pehē ‘e koe te ke *beat* ‘e koe ‘a e fo’i *price* ko ia, ‘oo, ‘ikai ke ‘i ai hano palopalema ‘ona.

Sea ko ia ‘oku ou tui pē ‘oku *clear* ‘eku me’a ‘oku ou tu’u ai ‘i he taimi ni, Minisitā fai’aki pē ho’o tu’utu’uni Minisitā, na’a ke kole mai ‘anenai ke ‘oua na’a tau hikinima’i ka mou foki ‘o talanoa ki ai, Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Ako.

Poupou ke fakatolonga, malu’i pea ongo’i he kolo ko ‘enau koloa tuku he SMA

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakati. Hou’eiki ‘o e ...

<005>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ako: ... Kōmiti Kakato. Ko e mahino kiate au e *SMA* pea 'oku ou poupou ki ai. 'Oku 'i ai e 'uhinga lalahi e tolu. Ko e 'uluakí. Ke ongo'i 'e he ngaahi kolo ko ia 'oku tu'u matātahí, ko 'enau me'a, *ownership*. Ko hono ua, ko hono fakatolonga 'o e me'a mo'ui ko ē 'i tahí *preserve* ... ke hokohoko atu, *sustainable*. 'A ia ko e *ownership, preserve, sustainable*, koe'uhí ke kei hokohoko atu e me'a mo'uí. Pea 'oku ou pehē ko e fo'i tu'utu'uni lelei eni kuo fai 'e he Minisitā 'o e Toutaí. Ke ongo'i 'e he kakai 'o e koló, ko 'ena me'a, pea ko 'enau me'a ko iá, ke fakatolonga, ke tupu ke lalahi e mokohunú, mo e iká, Pea 'e Sea, hangē ko eni ko e ngaahi feme'a'akí, manatu'i ko e iká ia he 'ikai ke tau lava tautolu 'o nono'o e iká, 'oku fononga pē ia he'ene fononga fakanatulá, ka 'e hoko e *SMA* ko 'eni ko e kolo hūfanga. Ko hono tuli ko eni 'e he kau me'a ko ena mei Hoi e iká, hola mai nautolu ki he kolo hūfanga i Tatakamotongá 'o toi ai, pea nau hao ai. 'Oku ou fie poupou pē au ki he 'Eiki Minisitā. He 'oku ou manatu'i ko e ta'u tu'á, ui ai mahalo ko e ta'u e hongofulu, pea ko 'ete fakatolonga, *preserve, sustainable*, ke hokohoko atu.

Kuo u fanongo ki he me'a ko eni ke, kuo u fanongo hangē 'oku taha pē e ma'u'anga mo'ui 'a Ha'apai. 'Ikai, 'oku 'ikai ko e mokohunu pē e ma'u'anga mo'ui. Ko e fonua poto 'a Ha'apai. Na'e 'ikai ke 'i ai ha mokohunu ia he taimi ko iá, na'e 'i ai pē e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a Ha'apai, ka ko e 'uhinga ko eni 'a e Minisitā, ke fakatolonga. He kapau te tau faka'atā e kilo e nima 'i he ta'u ni.

Mo'ale Finau: Sea, ke u ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e ki'i tokoni eni.

Mo'ale Finau: 'Ai ha ki'i miniti e 1, 'Eiki Minisitā. Ko e 'Eiki Minisitā foki ko eni 'oku ma'u hoa ki Ha'apai, 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, 'Eiki Minisitā Ako?

Mo'ale Finau: 'Io. 'oku ma'u hoa ki Ha'apai, pea 'oku ou tui kuo ne 'ilo'i pē 'e ia e fa'a 'a'ahi fakamotú. Ko 'eku ki'i tokoní pē 'eni, 'Eiki Sea. Kuo hangē eni ia kuo tangi ko ē 'a Ha'apai ko ē he 'aho mo e pō. Ko e fokotu'u ko ē na'e 'oatú, 'Eiki Sea, 'oku ui pē ia ko e ma'u'anga ngāue. Ko e *job*, ko e *employment*. He ko e fatongia ia 'o ha fonua ke *provide* ha ki'i *job* ma'a e kakaí. Ne te'eki ai 'aupito ke tangi e kāingá.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga, tau ki'i mālōlō ai ka tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Sea e Kōmiti Kakato. Fakamālō atu kia Hou'eiki, tau mālōlō ki he 2.00.

(Na'e toloi heni 'a e Fale ki he 2pm)

<006>

Taimi: 1415-1420

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o e Fale Aleá. (*Lord Tu’ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki mālō homou laumālie tau ma’u ki he ho’atā ni ‘i ai hatau me’a ‘e to e fai tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. Mālō.

(*Na’e liliu ‘o Kōmiti Kakato.*)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou me’a hifo pē ki ho’omou ‘aseniá tau hoko atu ai pē. Minisitā Ako ko koe na’e me’á ?

‘Eiki Minisitā Ako: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua mālō ‘ene ‘ofa mo e tauhi lelei ‘oku fai ma’á e Fale ‘eiki tau ma’u e fakataha’anga ko eni.

Sea hangē pē ko ia ko ‘eku fakahoha’a ko ē ‘anenaí ko e ‘uhinga mahu’inga ‘e tolu ‘a eni ‘oku ‘omai ko ē he ‘e laó e Minisitā ko eni ki he Toutaí. Ko e ‘uluakí ke ongo’i he ‘e kāingá ko ‘enau kongatahi. Ko ‘enau ongo’i pea te nau ‘ofa ai pea te nau tauhi. Ko e ua ko hono fakatolonga ‘o e me’a mo’ui ko ē ‘oku ‘i he ‘ēlia ko iá *preservation*. Pea mo hono tolú ‘ikai ke ngata pē hono fakatolonga kae hokohoko atu ke tu’uloa *sustainability*.

Ko e Pule’angá ‘oku sio fakalukufua ‘oku ‘ikai ke sio pē ki ha ni’ihi kae tuku ha ni’ihi. Pea ko ‘ene sio fakalukufuá kuo pau ke ne fakapapau’i ‘ene fo’i laka kotoa pē. Pea ko ‘ene pau pē ko iá pea toki fakahoko. Hangē ko ení ‘e sio fakapapau’i ‘oku ‘i ai e lao, ‘oku ‘i ai e taimi ke fa’u ai e lao ko iá. ‘E fakapapau’i ‘ene tu’utu’uní ke pau ‘aupito. ‘E sio ‘oku ‘i ai e ‘esitimetí ka ko e ngāue ko ení ‘e ‘i ai e pa’anga ‘e ngaue’aki. Fakapapau’i ‘oku ‘i ai e ‘esitimetí pea ko u lave’i pē kuo ‘osi’osi mahalo kuo lava e ‘Esitimetí ia e 2019/2020 ‘oku te’eki ke fakahū e me’a ia ko ení mahalo ki he ‘esitimetí. Te ne fakapapau’i ‘oku ‘i ai ‘ene māketí ‘e ‘i ai ‘a e aleapau mo e māketí pea ko e alea’i e māketí Sea he ‘ikai ke uike pē ia ‘e taha. ‘Oku fa’a lele ‘aki ia ‘o lava e ta’u e taha. ‘E folau ‘etau kau folau ki he māketí ‘e folau mai e kau folau mei he māketí ki Tonga ni. ‘E fai e savea ‘a e potungāué. Kapau ‘e to’o e kilo nima ko ení ‘i he ta’u ni ‘e to e kilo ‘e fiha ? Kuo pau ke fakapapau’i ia ‘e he potungāue ko ení ‘aki hanau savea.

Kuo pau ke ako’i e kakai ‘o e fonua, ‘o e kolo ko iá. Ako’i ki he founa e ukú. Mou manatu’i na’a tau uku mokohunu mai ko ē na’e ngaue’aki e kasa e uku lolotó na’e lahi e pekia. Koe’uhí ko e ni’ihi ia na’e ‘ikai ke kau ia ki he akó. Kuo pau ke ako’i ‘a e kakaí ki he me’a ko ení. Pea ‘ikai ko ia pē kae to e ako’i mo e kakaí ke poto hono ngaue’aki e pa’angá. Mahalo pē ko e fatongia ko eni ‘e tuku ia ki he Pangikē Langa Fakalalakaká ke nau fai ‘enautolu pea mo e poto ‘a e kakaí hono ngaue’aki e pa’anga pea mo e ‘ikai ko e ngata aí kae to e ma’u mai e pa’anga ‘o to e ngaue’aki ha ngaahi me’a ke to e fanau’i mai ‘emautolu e pa’anga lahi *investment*. ‘E langa e ngaahi fale ‘e fakapapau’i ‘e he Pule’angá ‘a e lisí ‘e fakapapau’i ‘oku malu’i he koe’uhí ko Ha’apai Sea ‘oku fa’a tō ai e matangi. Ka tō mai e matangi ‘osi fakapapau’i ‘oku malu’i ‘i ai e me’angāue ke fai ‘aki e ngāue ko eni ki hono fakamōmoa ‘o e mokohunu pea mo ha to e ngaahi me’a kehe ‘e fiema’u.

‘Oku ‘ikai ke to e fiema’u he ‘e Pule’angá ke to e ‘i ai ha kakai ke tu’u vaha’a ‘i he kau fakataha pea mo e māketí. Ko hono ‘uhinga ...

<002>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Ako: ... ’oku lahi ange ‘a e to’o ‘a e fa’o e kato ia ‘o e kau tu’u vaha’a ‘o e kau agent. Pea kuo hoko ‘a e me’a ko ia ‘i Tonga ni. Na’e hoko ‘i he hina, mo ‘etau ‘ū me’a ko ia. ‘A ia ko e faka’amu ko eni pea hangē ko eni ko e ngaahi komisoni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi komisoni ‘oku ma’u mei he hū atu ko eni ko ē ‘o e *sea cucumber* ko e hā koā hono, ‘o e mokohunu. Pea ko e ma’u mai ‘a e Komisoni ko iá ma’u ia he kau tama ko ē ‘oku tu’u vaha’a. Ko e lotu ‘o e Pule’anga , ke foki mai pē ‘a e komisoni ko ia, ‘o ‘oange pē ki he kainga ko ena ‘o Soakai, pea mo e kainga ‘o Malupō. Ko ia ‘oku pehē ‘a e kolé mo e, ki he kainga. Ha’apai 12, Ha’apai 13. Tau tatali tau ki’i fakama’uma’u hifo, tau ki’i pine, kae fai ‘e he Pule’anga ‘ene fatongia.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i tokoni atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i tokoni eni Minisitā!

Fokotu’u Ha’apai 12 tuku ki he Pule’anga ke fai ‘enau faka’uto’uta fekau’aki mo e mokohunu

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Sea! Ko e malanga mālie mo’oni ‘oku fai he ‘Eiki Minisitā, he ‘oku ‘i ai ‘a e *principle* ‘oku ne ‘omai ‘Eiki Sea. ‘A ē na’a ne toki talamai fakamuimui. Tau ki’i tatali. Ko e tatali ‘Eiki Sea, ko e fo’i lea ‘oku ma’olunga. ‘Oku hanga he tatali ‘o fakafotunga mai hono ‘ulungāanga ‘o e tangata. ‘Oku ‘ikai ke hoha’aka ‘oku ne, ’oku ‘i ai e fo’i lea faka-Pilitānia ko e *patience* ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e ki’i fo’i lea ‘oku pehē. Ko e tatali ‘oku *pay* ‘oku totongi. Ko ia ai, ‘Eiki Minisitā. Ko e kole pē ki ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā, kuo, ko u tui au kuo mahino ‘Eiki Sea.ki he kainga ‘etau *issue* ko eni. Pea mo e taha pē ‘Eiki Sea, ko u lotu pē ke u fakaha he Fale ni. Na’e ‘ikai, ‘oku ‘ikai foki ke ‘i heni e kainga. Ka ko e anga pē sio ‘a e motu’a ni, he’eku fakakaukau ha ma’u’anga mo’ui, ko e ma’u’anga sēniti ē. Pea ‘a ia kiate au ‘Eiki Sea, ko e fo’i *issue* kehe e tangi, pea mo e ‘ange totonu ‘a e kakai. Ko ‘enau *right* ‘anautolu, ke nau ma’u ha ngāue. ‘A ia kapau ‘e to’o ‘etau fakakaukau ‘atautolu ‘Eiki Sea, mei he tangi mo e me’a ko ia ka tau hanga mu’a ‘o sio ki he totonu, ko e *right* ‘a e Tonga, ke ‘i ai ha’ane ki’i ngāue. Pea na’e ‘uhinga pehē ‘eku kole e kilo ‘e 5. Ko ‘eku hanga ‘o fokotu’u ki he Pule’anga. Mole ke mama’o, ke u vili ki ai. ‘Osi mahino pē ki he motu’a ni ‘Eiki Sea, pea ko u falala au ki he tipeiti mai ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngāue ke fai. ‘Oku ‘i ai ‘a e silini ke kumi. ‘Oku ‘i ai mo e me’a ke teuteu’i ke fai ‘a e me’a.

‘Eiki Sea! Na’a ku hanga ‘e au ia ‘o, ‘oku ou hanga au ‘o fakakaukau’i e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Tonu ‘osi mau e me’a ko eni ta’u ‘e hongofulu kuo ‘osi’etau fononga mai. Pea na’e tupunga mai leva tupunga leva mei ai ‘Eiki Sea, ‘eku fai ‘a e fo’i aofangatuku ko eni. Ko u pehē ‘osi fe’unga ke ‘ange e kilo ’e nima. Ka neongo ia, mahalo pē ‘oku te’eki ai ke fe’unga. Pea ko eni ko u fakakaukau au’oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a Ha’apai. Ko au! ‘I he’eku fakapotopoto ko u fakafofonga’i hoku kāinga. Ko u pehē tukuange e ‘Eiki Minisitā ke fai ā ‘ene faka’uto’uta, he kuo ne ‘osi ‘omai ‘e ia ‘a e fo’i fakataukei ‘anenai. ‘Oku ou tui ki ai ‘Eiki Sea. Tukukehe pē ‘Eiki Sea, ‘a e me’a ko

ē 'oku 'i tu'a 'a eni 'oku mahino e me'a ko ē 'oku 'āa'i. Ko tu'a to e tukuange pē mo ia ki he 'Eiki Minisitā. Koe'uhi ke mahino 'oku 'i ai 'a e palani 'a e Pule'anga 'oku fakahoko. Ko ia ai 'oku ou 'oatu e ki'i 'a e ki'i me'a ko eni 'e 'Eiki Minisitā. Fakamolemole 'oua mu'a 'e to e fa'a 'ai mai 'oku tangi 'a Ha'apai. Ko hono 'uhinga he 'oku ko au ia, 'oku ou fakafofonga'i 'a Ha'apai. 'A ia na'e tonu ke ke me'a mai Minisitā. Tangi e Fakafofonga Ha'apai. Hangē 'oku faka'ī'ī nai. Ko ia ai he'ene pehē 'oku ou 'oatu e ki'i fokotu'u ko eni. Tau tuku ā kuo tau fe'unga. Tuku atu ā e Minisitā ke 'alu 'o fai 'ene ngāue.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea. Pē te ke loto pē ke u ki'i tokoni atu nounou pē miniti pē 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku lolotonga me'a 'a e Minisitā Ako pea ko e kole tokoni ko e kole tokoni ki he Minisitā Ako, mo e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Ako: Sea, ko u fiemālie au.

Sea Kōmiti Kakato: Pe 'i me'a mai koe 'Eiki Minisitā Pa'anga.!

'Eiki Minisitā Ako: Lahi pē 'eku ngaahi me'a ke u malanga atu ai, ka ko u fiemalie ko eni kuo me'a mai e Fakafofonga 12 'o Ha'apaipea ko u kau au mo ia 'i he pou pou atu, ke tau pālōti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea. Ko e ki'i lau sēkonī pē. Fakatapu mo e Hou'eiki. Ko e ki'i fo'i pōini pē 'e taha 'oku te'eki ke u ki'i ongo'i pehē 'eko u tui pē 'e 'aonga. Ko e pehē foki ko ē kapau 'e te tau 'ai he taimi ni'e ngali fakavavevave hano tukuange e laiseni 'o fakangofua. Pea he 'ikai ke ma'u 'e he kainga masiva ko ē 'o Ha'apai 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kakato 'o e me'a totonu ke nau ma'u 'enau *right*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Koe'uhi ko e hū foki ko ē 'a e kau tu'u vaha'a. 'Oku ou manatu'i au ia Sea. 'I he taimi ko ē na'e ki'i kamakamata mai e me'a ko eni. Ko 'ene tuai pē ko ē hono tukuange. Ko 'etau me'a atu

<004>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko eni kātoa kitautolu mahalo te tau taki taha he laiseni. Pea ko ia 'oku ou kole atu ai 'e sai ange he tokoni ia kia kitautolu ke 'oua 'e hoko mai 'a e fo'i 'ahi'ahi ko ia kia kitautolu, 'a e me'a ko ia, koe'uhī he te tau tu'u vaha'a foki kitautolu 'o takitaha 'ai 'ene laiseni kae toki fekau pē 'a e mātu'a ke me'a, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Niua 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e fokoutua hake 'a e motu'a ni ia fie pou pou pē ki he lao ko eni 'e Tu'utu'uni ko eni 'oku 'omi ke fai ki ai hono alea'ī, pea 'oku ou pou pou lahi au ki he 'Eiki Minisitā.

Ko e to e ki'i me'a eni ia 'e taha ko 'eku fanongo foki ko ē ki he fakamalanga ko ē 'a e Fakafofonga 12 'o Ha'apai 'oku sone foki nautolu. 'Oku fa'a ko e mahalo ko 'ene tu'o ua eni 'eku fanongo ki he'ene me'a fēfē 'a e mokohunu ko eni 'oku 'i tu'a. Ko e 'uhinga ia ko ē me'a 'oku ou fokoutua hake ai. Sea ko Niua 'oku 'ikai ke sone ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Ko e 'uhinga ko ē 'eku fakahoha'a 'oku 'ikai ke sone 'a Niua ia ke hangē ko Ha'apai. 'Oku mau kei kau mautolu he falala ko ē ki he fo'i kupu'i himi ko eni 'a ē ko ē 'a Molitoni ko ē 'oku pehē, ko e kelekele mahu ē, pea ka hala ia, ko hai 'e lau homau koloa ma'u mei tahi na.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i.

Vātau Hui: 'Oku pehē anga ia 'a Niua ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Kole na'a lava ke pailate'i mai toutai'i mokohunu mei Niua koe'uhi 'ikai ha kongā tahi pule'i makehe

Vātau Hui: Mau falala pē mautolu ki he tauhi 'a e 'Eiki 'oku fai pea ma'á e kāinga. Ko e kolé ia, 'Eiki Minisitā 'e lava ke ki'i pailate'i ā e fo'i kamata ia ko eni meia mautolu he 'oku 'ikai ke mau sone ka mau ki'i tufitufi mai mautolu 'omau kamata mai ā mautolu ia ai 'e 'Eiki Minisitā. 'Oku ou pou pou lahi atu au ki he Tu'utu'uni, sone 'a e ngaahi feitu'u ko eni ko ē 'oku sone, kae fēfē ke tukuange mai mu'a 'a Niua ka mau ki'i fāfāngota mai mautolu ia, koe'uhí ke tokoni ki he ngaahi lo'akau ko eni 'a e finemātu'a kae o ā 'a e mātu'a tangata ki tahi 'o toutai mai he mokohunu.

Ko ia pē Sea, ko e me'a ia 'oku ou ki'i fie fakahoha'a ai Sea, pea 'oku ou pou pou lahi atu 'Eiki Minisitā, pea ko u faka'amu ke vave mai 'a hono 'oange ko ia 'o e faama mokohunu ko eni 'oku, ke teu atu ki ai ke 'ange ki Niua. Kapau 'e lava he ta'u ni ko e sai tahá ia, kā ko e fo'i vaha'a taimi atu ko eni ki he 'ene taimi ko ē 'oku tapu ai, 'oku ou tui au kuo 'osi a'u ki he fefeti pea matu'otu'a 'a e ngaahi fu'u mokohunu ia 'i Niua 'i he ngaahi fo'i vaha'a taimi atu i he ta'u 'e nima ko ē na'e tapui ai. Ko ia pē Sea 'a e pou pou atu ki he fakahoha'a ko ia kuo fai ke ki'i tukuange mu'a ke mau ki'i pailate'i mai ā ia 'i Niua 'a e kongā ko eni, mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Sai Hou'eiki kuo ngali melie hotau efe, ko e ki'i ko e me'a ko eni 'oku ou vakai hifo ki he ngaahi feme'a'aki ko e faama kuo teuteu pē ko e 'ilo fo'ou kuo 'omi he Potungāue Toutai, pea ko e me'a hono hoko ko e kole 'a e kilo 'e nima. 'A ia ko e ongo fo'i me'a kehekehe ia 'e ua ka 'oku mou hanga 'emoutolu ho'omou feme'a'aki 'o nusi mai pē ia 'o fo'i me'a pē ia 'e taha. 'A ia 'oku tau pou pou kotoa pē 'a e anga ho'omou feme'a'aki ki he fo'i lao pea mo e 'ilo fo'ou ko eni 'a e Minisitā. Kā ko u tui ko e fakamā'opo'opo pē eni hangē 'oku malimali e ongo Minisitā ko ē 'oku pehē ko u *campaign* pē ko u tipeiti ka ko 'eku fakamā'opo'opo atu eni ka tau pāloti'i.

Ko e ngaahi *household* ko ē 'a Ha'apai 'oku fe'unga ia mo e *household* 'e 1,193, Ha'apai. Kapau te u lau fakavāhenga atu ko Foa 'oku 238 ko Lulunga 'oku 184, ko Mu'omu'a 'oku 91, 89 'a

Ha'ano, 444 'a Pangai, 139 'a Vahe 'Uiha. 'A ia ko e savea eni 'i he 2016 'a e Sitētisitika fekau'aki pea mo e ngaahi *household*.

Fehu'ia *benefit* ma'u he Pule'anga mei he mokohunu

'A ia ko e kongia ia 'e Minisitā 'oku 'oatu ki he Feitu'u na ka ko e fehu'i pē Minisitā. Ko e 'osi ko eni 'emau tauhi ko ē 'a e mokohunu 'a e Siaina, pea 'e fakatau ki fē? Ko e hā e *benefit* 'e ma'u ai he Pule'anga? 'A ia ko e fehu'i leva hono hoko, ko e fuofua *harvest* ko eni 'i Siulai 'a e mokohunu 'o uta ia ki Siaina, he ko u tui pē 'oku ma'u hifo he lēkooti ho'o me'a 'aneafi, ko e fuofua *harvest* ia ko e ko ē 'a e faama 'o 'ave ki Siaina 'i Siulai 'o e ta'u ni, pē 'oku ko ia koā pē 'ikai. Me'a mai Minisitā.

Kamata 'i Siulai uta mokohunu ki muli a'u hono mahu'inga ki he tola 'Amelika 600 ki he kilo

Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko e ... 'io ko e tali ko eni ki he me'a ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Eiki Minisitā Toutai: ... ko eni 'oku, ko e toki fokotu'u pē foki eni e ngāue'anga ko eni, pea ko e 'uluaki ola ia ko ē e me'a 'oku pau ke 'ave ia ki Siaina, 'i Siulai, 'a ia ko hono tesi'i ia ko ē 'o e māketi ke 'ilo'i e me'a ko iá. Hangē pē ko e me'a ko ē na'a ku 'ohake 'aneafi, ko e tu'u ko ē 'a e māketi, ko e 'omai hangatonu eni mei he māketi, ko e totongi ko ia ki he fa'ahinga mo e lahi totonu ko ia 'o e mokohunu ko ē 'oku faama'i, 'osi ko ē hono to'o ko ia mei he, mei tahi, 'o fakamōmoa 'oku a'u ko ē ki he 600, tola 'Amelika ia, ki he kilo e. Ko e me'a ia. Pea ko eni 'oku tesi'i ia ko eni 'i Siulai, 'uluaki 'ave e 'uluaki uta ko iá 'o e 'uluaki kongia ia ko ē 'o e mokohunu kuo 'osi to'o mei he faama, mei he fale ko ē 'oku fakafanau aí, 'o 'ave ki tahi, tauhi ko ē 'o 'ave ki tahi, pea 'omai 'o fakamōmoa pea 'ave koe'uhí ke ... pea mahino leva 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai ko ia 'a e māketi mo e fiema'u ko ē.

Kuo pau ke fakatonutonu e Lao hili 'a e savea fai ki he mokohunu

Pea ko e taimi ko ia 'e hoko atu ai ko ē pea tufa ko eni ki he ngaahi koló, 'a ia ko e tu'u ko eni he me'a 'oku, kuo pau ke fa'u foki e Laó, ko 'ene 'osi ko ia hono ngāue 'a e fakatotolo ko eni 'oku faí, 'a e savea, pea mo e ola ko eni 'o e ngāue ko eni, kuo pau leva ke fakatonutonu e Lao, koe'uhí ke mahino 'aupito 'a e founga ko ē 'oku ngāue'aki. Ka ko e tu'u he taimi ni, ko e taimi ko ia 'e 'ave ai ko ē ki he māketi, ko e 'omai ko ia 'a e pa'anga ko iá, 'oku ha'u pē foki ki he kautahá, he 'oku ngāue fakataha mo e potungāue, pea ko e taimi ko ē 'e tufa atu ai ki he ngaahi koló, koe'uhí ke tauhi 'i he'enua ngaahi feitu'u pule'i makehé, ko e taimi ko ē 'e 'omai aí, kuo pau ke fakamōmoa pea 'omai ko iá 'o fakatau mai pē ki he kautaha ko ia 'oku 'oatu ki ai, 'a ia 'oku tu'u fakataha pē mo e potungāue. Potungāue mo e fakataha, ko e mahino ia ko ē he taimi ni ia, ki he me'a ko ē 'oku faama'i. 'A ia ko e koloa pē ia 'a e kāingá, pea mo e kautaha ko ia 'oku 'oatu ai ko ē kia nautolu 'a e, 'o tufa atu ko ē ki ai ke nau hanga ko ē 'o tauhi. Mahalo ko e tali pē ia ki ho'o fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e fo’i pa’anga ko ē ‘oku ma’u he ‘uluaki uta ia ko e pa’anga pē ia ho’o potungāue?

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Io, ko e ha’u pē ia ki he me’á, ko e tesi ia, ‘oku kei lele pē ngāue ki hono tesi ia ai. Pea ko e taimi ko ē ‘e tufa ai ki he ngaahi koló, pea ko ‘ene kamata ko ia ‘a e uta ko iá, ko ‘ene kamata ia. Pea ko e tufa ko ia ki he ngaahi feitu’u pule’i makehé, kamata pē he māhina katu’u.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia Minisitā ko ho’o pehē ko fē e *time frame* ‘e a’u ange ai mokohunu ki Ha’apai he faama ko ena e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: Ta’u ‘e nima mei heni?

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Ikai, ko e tu’u he taimi ni ‘oku palani ko eni e kautahá, ko e māhina katu’u kuo pau ke fai e ‘a’ahi ko eni ki Vava’u ke pau e kelekele, pea ko ‘ene mahino e kelekele ko ē ke tu’u ai ko eni ‘a e fale ngaue ko iá, pea ko e hoko atú ko Ha’apai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e kole ‘a Ha’apai pea mou ‘ave ia ki Vava’u ē? Mahalo ko e me’a pē ia, Minisitā ‘oku fakamālō atu koe’uhí ko e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Feitu’u na.

Fehu’i fekau’aki ngaahi feitu’u ‘i tu’a mei he feitu’u pule’i makehe

Ka ‘oku fēfē ‘a e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fika 1 ‘o Ha’apai, ‘i tu’a sone? Ko e kole ia ko e ki he kilo e nima.

Toki mahino he savea pe ‘e faka’atā toutai’i mokohunu ngaahi feitu’u ‘i tu’a sone

‘Eiki Minisitā Toutai: Ko ia ko e, ‘i tu’a ko ē he, ‘i he feitu’u pule’i makehé, ko e ma’u ko iá, ko ‘ene kakato ko ia e savea ko eni ‘oku fakahokó. Ko ‘ene maau ko ē ‘o ‘ilo’i ko ē e tu’unga ‘oku ‘i ai, pea ‘e fokotu’u leva ‘a e tu’utu’uni ko iá ‘o fakatatau ki ai. ‘A ia ko hono fakalea mahinó, kapau ‘e ‘alu hake, ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e mokohunu ‘oku lelei ‘aupito, ko hono mo’oní, pau pē ke fakaava ‘a tu’a koe’uhí ke hoko atu ‘a e hono toutai’í. Pea kapau ‘e ‘alu hake ‘oku kei ‘i he tu’unga pē ia ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga ‘a e mokohunú ia ke toutai’i, pea ko hono mo’oni pē ‘e to e fakahoko atu pē, to e fakalōloa atu pē hono ta’ofi ko ia hono toutai’i, koe’uhí kae ‘oleva ke a’u ki he tu’unga ko ia ‘e lava ai ke tolonga atú.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E uesia nai e faama ka fakangofua ‘a e tu’a sone?

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Ikai, ‘oku kehe pē, ko e faama ia ‘oku faingofua ‘aupito pē, he ko e hangē ko hono ma’u ko ia ‘o e ngaahi ...

<006>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Toutai : ... mokohunu matu'otu'a ko ē ke fai'aki ko ē 'a e fakafanaú, 'e ma'u pē ia mei he ngaahi feitu'u pule'i makehe. 'E lava pē 'e he kāingá ia 'omai 'o fakahoko'aki 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Minisitā Ako : Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, tokoni ?

'Eiki Minisitā Ako : Ko 'eku tokoni pē 'aku ia ki hoku kaungā Minisitā. Koe'uhi ko ho'o fehu'i ko ena 'o pehē, fēfē e feitu'u ko ena ko ē 'oku 'ikai ke a'u atu ko ē ki ai 'a e fuá ē?

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Eiki Minisitā Ako : Ko e 'osení, pea kuo 'osi tu'utu'uni ki ai 'a e *UN*, 'oku 'i ai, ko e maile 'e 200 'o e motú takatakai, 'oku tapu ia ke to e ha'u ha fonua ia, 'oku pule'i ia 'e he fonua ko ia. Ko e *Exclusive Economic Zone, EEZ* 'oku ui ko e *EEZ*. Pea kapau ko Tongá ni ko e 200 ko ē, 200 ē 'a Fisi, pea ko e 'atā ko ē, 'oku atā pē ia ki ha taha, 'atā pē ia ki Fisi, 'atā ki ha taha. Ka ko 'etau fo'i maile ko ē 'e 200 'atautolú, ka ha'u ha ni'ihi ia 'o toutai ai pē hā, 'e kumi e ngofua ia. Pea kapau 'e 'ikai 'e faka'ilo ia he Pule'anga. Me'a tatau pē mo e *SMA*. Lele mai pē 'a 'Uiha 'o ngata hē, lele mai 'a Felemea 'o ngata hē, pea kapau 'oku 'atā ha me'a hē, 'oku 'atā ia kapau 'e ha'u 'a e kau tama Faleloá ia 'o toutai ai 'oku 'atā pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

'Eiki Minsitā Ako: Pē ko ha kau tama mei fē. Ka ko hono 'uhingá, ko e tali atu ia ki ho'o fehu'í, hangē ko e fiema'u ko eni Fika 1 'o Ha'apai Nōpele. Mālō Sea. '

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki.

Mo'ale Finau : Sea ki'i fakahoha'a atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 12.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko u fanongo ki he me'a ko ení na'u fiemālie pē au 'Eiki Sea. Ko e ki'i fo'i kongá ko u ki'i ... te u fakahā pē hoku loto mo'oní 'oku 'ikai ke u ki'i fiemālie ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Ta'efiemālie ka to e fakalōloa tapui toutai'i mokohunú hili savea lolotonga fakahoko

Mo'ale Finau : Ko e ki'i fo'i sētesi 'a e Minisitā. Te mau savea, pea ka a'u atu pē 'oku holo, 'e to e hoko atu. Sea, fakavalevale faka'ūlia. Ko e kātakí 'oku 'i ai hono ngata'anga. 'Osi ē fu'u ta'u 'e fā, Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia 'o e me'a ko e ta'u. 'Uhingá ko e mokohunú ta'u ko ē miliona, miliona miliona. Ko e saveá hakau pē 'e taha nau kakau holo ai. 'Oku 'osi 'ilo pē 'etautolu 'a e natula 'o e me'a ko e savea 'i māmāni, ko e ō atu pē ki ha fo'i hakau 'e ua pea nau hanga leva 'enautolu ia 'o lau ko e kātoa ia. Te'eki ke nau ō nautolu 'o uku holo 'i Tofua mo e

ngaahi feitu'u ko ia ke 'ilo'i 'a e mokohunu. Ko ia ai ko u kole 'Eiki Minisitā fakamolemole, 'ai pē mu'a 'a e ... 'oua mu'a 'e to e fakaongo mai ia e hoko atú, pehē mai pē savea ...

'Eiki Minisitā Toutai : Sea ka u ki'i tokoni atu ki he ..

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni mai eni Fakafofonga.

Fakahā Pule'anga 'ikai ko ha toki savea eni kuo fai ki he mokohunu

'Eiki Minisitā Toutai : Fakamolemole pē 'e Fakafofonga, ko e saveá, ko e tu'u ko eni he taimí ni, 'oku fai e savea ko ení, ka 'oku 'ikai ko e toki savea pē eni 'oku fai ki he mokohunu. Kuo 'osi ha'u e vaka, vaka ko ení mei 'Amelika, 'o fai 'a e savea tatau pē 'o kamata mei Niuatoputapu mo Niuafou, 'o ha'u ai hē 'i Vava'u, 'o ha'u ai 'i Ha'apai. Pea ko e me'angāue tu'u fakamuimui taha ia, ko e me'angāue lelei taha ia he tu'u ko ē 'a māmani 'i he fakatotoló.

Mo'ale Finau : Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni atu eni.

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni atu Minisitā.

'Eiki Minisitā Toutai : Pea na'a nau 'ilo pē ai 'a e tu'unga tatau pē ko eni 'oku to e fakahoko ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā ke tali e tokoni ?

Mo'ale Finau: Ki'i miniti 'e taha Minisitā. Minisitā, 'oku mou 'ilo 'e Sea 'a e kau taki ko ē 'o māmani.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: He 'ikai pule e saveá ia ki he taki, Ko e taimi ia ko ē ko ē 'oku lau ... ko e fonua kotoa pē 'oku fakalele'aki pē ia 'a e 'atamai pē mo e loto pē fonua.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea, kapau te u fakamatala atu kia koe 'a e ngaahi savea na'e o ange 'o savea'i 'a e fōsoa 'o Ha'apai. Fo'i savea 'e tolu pē fā, lau mai ko e laumano ē 'e fiha na'a nau o ange. 'Osi pea talamai 'e langa'aki 'a e fōsoá 'a e pa'anga 'e 12 miliona pē ko e fiha 4 miliona. Na'a ku langa pē fōsoá 'aki pē 7 mano, 'osi. Ko u kole atu Hou'eiki, sai pē 'uhingá ka tau 'ai ke 'asi 'oku loto lahi ke tau loto lahi he 'oku faka'ofa e kakai. Ka neongo ia Minisitā ko u faka'apa'apa atu ki ho'o saveá fai ā e saveá fai ā e polokalamá, pea fakatauange ke kau e 'Otua he savea ko ena.

Vātau Hui : Sea ka u ki'i fie poupuu atu ai pē Sea. 'Ai mu'a ke u ki'i fehu'i mu'a ki he 'Eiki Minisitā?

Sea Kōmiti Kakato : Na'e 'ikai ke ta'ofi ho'o fehu'i Fakafofonga.

Vātau Hui : Ko e māhina 'e fitu ko ia na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā, ko e mokohunu Siaina ia 'e 'Eiki Minisitā māhina pē 'e 7 pea hāvesi nautolu?

'Eiki Minisitā Toutai : Mālō 'e Sea, ko ia ko e tu'u ko eni ko e manatu'i ...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Toutai: ... Ko e tu'u ko eni ko e me'angāue fo'ou eni pea 'oku, pea ko e lele'i eni ko ē 'a e ngāue ko eni, na'e 'i ai e 'amanaki ia 'e a'u ki he ta'u 'e taha pē to e lōloa atu. Ka ko e mahino ko eni he taimi ni 'oku fu'u lelei 'aupito pea vave ange e tupu ko ia 'a e mokohunú ia 'i Tonga ni. Pea 'e māhina pē 'e fitu ia kuo a'u ia ki he lahi fe'unga ko ē fiema'u ko ē he māketí. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku, kae Sea ka u to e ki'i hoko atu pē Sea he 'oku, ko u ongo'i pē 'oku ou ki'i hoha'a ki he ngaahi me'a ko eni 'oku hokó ko e me'a pē 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ke tau mea'i 'e he Fale ni 'a e me'a ko ē 'oku hoko 'a e ngāue ko ia 'oku fakahokó. Ko e ngāue lahi fakahoko 'i he ta'u lahi 'aupito 'aupito ke a'u e tu'unga ko eni mo hono toutai'i ko ia 'o e mokohunú ki ha tu'unga 'e lava ai ke pule'i lelei 'e he fonuá 'a hono toutai'i, tauhi pea mo hono fakamāketi ko ia 'o e mokohunú. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e ngāue he ta'u ngaahi ta'u lahi pea ko e anga ko ē founga ko eni 'oku ngāue'akí ko e founga fo'ou eni 'oku ngāue'aki ko eni. Ko e founga angamaheni ko ia 'oku ngāue'aki he meimei fonua kotoa, māmani ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ki he Minisitā Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fehu'i eni Minisitā ke me'a fakakātoa mai pē.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Minisitā kātaki pē ka u, ko u tui mahalo ko e 'uhinga e Fakafofongá Minisitā ko e, na'e tuku foki hono toutai'i e mokohunú he ta'u eni 'e fā koe'uhī na'e si'isi'i 'alu ke si'isi'i pea tukuange ha faingamālie ke tupu mai e mokohunú ka ko u tui mahalo ko e me'a 'oku ki'i fai e ki'i e ta'emahino ki ai ko e 'osi eni e ta'u 'e fā he taimi ni, ta'u 'e tolu ta'u 'e fā. Ko e mahalo ko e fakalea na'a ke me'a'aki ko e holo e mokohunú. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku ta'emahinó ko fē, na'e fēfē fo'i ta'u ia 'e fā ko eni na'e kei toutai'i pē ia pē 'oku to e mate e mokohunu ia na'e tonu ke mo'ui?

Sea Kōmiti Kakato: 'Otu mokohunu tangata ia.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Io kātaki 'io mālō 'aupito Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Founga hono fakafanau mokohunu koe'uhi ko e uesia hono lahi he 'ataakai fanau ai

'Eiki Minisitā Toutai: Ko e Sea mālō 'aupito. Ko e, ko e me'a ko ē 'oku hokó koe'uhī ko hono

fu'u lahi ko ia hono toutai'i ko ia 'o e mokohunú kae tautautefito ki he mokohunu lalahí 'a ia 'oku nau ma'u ko ia 'i he tahi, ngaahi konga tahi ko ē 'oku lolotó. Pea ko e me'a ko ē 'oku hokó ko e ki'i toenga ko ē 'oku toé ko 'enau fanau ko iá, kau Mēmipa ko e anga ko ē e tu'u 'a e 'ōsení tau pehē ko ha fo'i mokohunu 'e ua mahalo pē 'e nofo e taha mei he feitu'u ko ē nofo e taha kapau ko e fefine ia kae tangata hē. Ko hono tukuange mai ko ia 'a e fuá mo e me'a 'oku pau ke na fakataha kae lava ke mo'ui 'o hoko ko e ki'i fo'i mokohunu. Ko e taimi 'oku tukuange ai ki tu'á 'oku 'i ai hē 'a e 'aú 'alu ko ē 'a e 'au e tahí.

'Oku ai e māfana 'o e tahí, 'oku 'i ai mo e fanga me'amo'ui te nau to e kai mei ai, ko e me'a ia ko ē 'oku nau, ka 'i he'ene pehē ko e ki'i, fanga ki'i mokohunu si'isi'i 'aupito 'oku lava ia ke mo'uí 'o to e hoko atu ko eni 'a e mo'ui ko ē 'a e, 'o tupu 'a e mokohunú koe'uhī ko e 'uhinga ia ko ē na'e ta'ofi ai ke 'oua 'e toutai'i 'a e mokohunu lalahi ko ē 'oku toutai he lolotó. Pea, ka ko e tu'unga ia ko ē 'oku a'u ki ai.

'Oku fu'u si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi mokohunu lalahi ko ē 'oku nau lava ko ia ke fanau ke lava ke fakatokolahi e, 'a e me'á. Pea ko e me'a ko ē 'oku hoko ko eni 'i he savea neongo 'oku te'eki ai ke kakato e ngāue ko eni ko e me'a ko ē 'oku nau hanga ko ē 'o fakahoko mai ki he motu'a ni ko e tu'unga kovi 'aupito 'aupito 'oku 'i ai 'oku fu'u si'isi'i 'aupito pē mokohunú ia. Ko e me'a ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e ki'i, ko e ngali faingamālié ko e ngaahi konga tahi pule'i makehe he 'oku manatu'i na'e malu'i pē ia he kāingá, 'a ē ko ē na'e tu'u he taimi ko ia pea 'oku kei ai pē 'a e ngaahi mokohunu lalahi ia 'oku kei 'i ai ka 'oku 'ikai ke lahi. 'Oku 'ikai ke lahi fe'unga.

Kai kehe ko e founga eni ko ē 'oku ngāue'aki ko eni ki hono fakafanau ko eni 'a e mokohunú hangē pē ko ē nau fakamatala atú ko e fo'i mokohunu ē 'e tolungofulu tupú mo 'enau fakafanau ko ia 'o ma'u mei ai e ki'i mokohunu mo'ui iiki 'e tolu miliona. Pea mo'ui mei ai, mate foki koe'uhī ko e me'atokoni 'oku nau ma'u ki ai ko e māfana mo e me'a ko e feliuliuaki ko ia 'a e me'a ko ē 'a e 'ātakai 'oku nau 'i aí, 'a ia ...

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Toutai: ... hao mei ai 'a e tolu kilu. Pea ko e tolu kilu ko iá 'a eni ia ko ē 'oku faama'i ko eni he tufa atu ko eni ki he kau toutai. 'A ia ko e founga ia ko ē 'oku fai'aki ko eni 'a e ngāue ko eni ki hono, kae kehe, ko e me'a ko ia nau lave atu ki ai 'anenaí. Ko e tu'unga ko eni 'oku hoko ai ko eni e ngāue ko eni ko e falala peseti 'e 100 eni 'a e Pule'angá, kāingá. Ko nautolu 'oku 'anautolu. Ko e me'a 'oku hokó 'oku 'oange 'a e konga tahi ko eni mo'o kinautolu. Pea 'oku nau ma'u leva 'a e ongo ko ē 'o e *ownership*. Ko e konga tahi ko eni, na'a nau lava atu ki Felemea pea he 'ikai ke ngalo 'iate au 'a e fakamatala. Na'e pehē 'e he tangata'eikí, Semisi, ko e ongo eni ia 'oku kehe 'aupito, 'a e ongo ko ē kuo fakalahi atu homau motú.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Kole pē 'e lava ke 'oange ki he tukui motu mokohunu ke fakafanau ai

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ke tali e ki'i, fehu'i ko eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai pē koe'uhí ko u ki'i tule mohe au ka ko u ki'i pehē ke u ma'u e ki'i fakakaukau ko eni ke u fehu'i atu angé pē na'e mālie angé. Ko u fanongo ko ē ho'o me'á. Fā'ele ko ē 'a e fo'i mokohunú, tolu miliona, mo'ui ai. Ko 'eku kole, 'e lava 'o leleaki'i ange ha ki'i fo'i mokohunu teuteu pē ke fā'elé, 'oange ki ha taha 'o paasi ange feinga'i ange ki motu ke 'ange 'o fā'ele ai, hūfanga he fakatapú ke, ko e 'uhingá ke tuku ai e ki'i fo'i tolu kilu ai. Pea kapau 'e meimei ka fā'ele tu'o 3 pē tu'o, māhina fiha koā e fā'ele 'a e me'á, 'a e fa'ahinga ...

Sea Kōmiti Kakato: Fā.

Lord Tu'ilakepa: Māhina 4, sio ko 'ene māhina 4 pē leleaki'i mai ki Ha'apai ha ki'i kolo ai tuku ai e ki'i fo'i mokohunu ko iá. Pea ko e fo'i mokohunu 'e fiha 'oku mou hanga 'o tauhí. Ko e kole pē he ko e tu'u he taimi ní. 'Ikai foki ke mea'i 'e he kau Mēmipa. Ko e Feitu'u na pē 'oku ke mea'i lelei 'a e taimi ko ē 'oku pehē 'e fakatō fua ai 'a e fo'i mokohunú. Ko 'eku 'ai pē au ia he 'oku 'uhingá he 'oku, ko 'emau uku holo 'amautolu 'i motú 'oku lahi 'aupito 'aupito e mokohunú ia. Pea 'oku ke mea'i 'oku 'ange 'a e fakatapui ia 'o to'o loto pea ko e kongā mokohunu lahi tahá ia 'oku ma'u ia ki Mafana. 'I ai pē ha'amou to e fakakaukau pē te mou to e ō ange ke to e 'unuaki'i mai e fo'i kongā ko e 'oku lahi taha ai e mokohunú ki loto ke mau tokanga'i. Ka ko 'eku vakai pē 'aku ki he Feitu'u na pē 'e lava.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Kuo pau ke tomu'a fokotu'u fānau'anga mokohunu kae lava ke tufa ki motu

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō Sea, 'io, mālō. Fakamālō ki he 'Eiki Nōpele. Ko e, 'io, ko e hangē pē ko ia nau lave ki ai 'anenaí. 'Oku pau ke tu'u e me'angāue ko eni 'i Vava'u pea 'e lava leva ke faingofua ange ki he 'ū, ki he ngaahi kolo matātahi ko ia 'o Vava'ú ke nau ma'u 'a e lahi, 'a e lahi ko ia 'o e mokohunú 'a eni ko eni 'oku fakafanau'i ko eni 'i he ngāue'anga ko eni, 'o lelei ange 'o lele ki he kaha'ú. Pea ko 'ene tu'u ko iá 'o lele ko ia ki he kaha'ú, ko hono mo'oni 'e lele ia 'o tu'uloa 'aupito 'aupito pea 'e hoko ia. Pea hangē ko u manatu'i 'a e taimi na'e huufi ai 'a e me'a ngāue ko eni, 'a e me'a 'a e tangata'eiki faifekau na'a ne lava ange 'o fakahoko e lotú, 'o ne fakahoko mai 'i he 'osi ko ia 'a e me'á mo e mahino atu ko ē 'a e totongi ko ia ko e tola 'Amelika 'e onongeau ki he kilo 'a e māketí. Pea ko 'ene pehē, Sēmisi, fakafiefia mo'oni he ko 'ene hoko e me'a ko eni ko e ongo ko ē kiate aú, he 'ikai ke to e fiema'u 'e he kāinga ia mei he 'otu motú ke nau to e fetulituli mai ki Nuku'alofa mo e 'alu ki muli mo e me'a. 'E fē'unga pē hono ma'u pē 'enau sēniti 'anautolu 'i motu. Kapau 'e hoko atu e ngāue ko eni 'o lele lelei. Ko e me'a ia ko ē 'e hokó. 'Oku 'ikai ke ngalo 'iate au 'a 'ene, 'a e me'a 'a e tangata'eiki faifekaú. Ka 'oku mo'oni, mo'oni 'aupito 'aupito, Kai kehe, ko e me'a ko eni ko ē 'oku fu'u mamafa tahá 'e Sea. Ko e tu'u ko eni he taimi ní ko e falala ko ia 'a e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Minisitā.

Kole fakafokifoki feme'a'aki ki he 'asenita 'oku 'i he Kōmiti Kakatō

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u, 'oku ou fokoutua pē 'o fanongo ki he feme'a'aki ko eni he

mokohunú. ‘Oku ou kole atú Sea ke fakafokifoki mai mu’a ho’o Kōmiti Kakatō ki he kaveinga totonu ko ē ‘oku ‘i mu’a he Kōmiti Kakatō. Ko e ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016. Ki’i fo’i Kupu ko ē he *Regulation* ko ena, Kupu ‘e valu. Kupu pē ‘e valu, 1-8. Hala 'ata'atā ha me’a ‘e kau ki he mokohunú ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Ko e ‘uhinga pē ‘ene afe ki he mokohunú ko e ‘asi ko ē fo’i lea ko e toutai pea mo hono fakafanau e mokohunú he potungāue ‘o ‘ave ki he ki’i, fanga ki’i soné. Pea ko e ‘uhinga ia na’e afe ai e, ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea. Ka ‘oku fai foki ai e kole ‘a e Feitu’u na Sea mo e ni’ihi e Hou’eiki Mēmipá. Ka ki’i *quarter* ke tali ke ki’i hū ai ‘o fai e toutai. Ka ‘e ‘ikai ke lava ia ‘o tali heni Sea he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai kupu ia he Tu’utu’uni ‘e lava ‘o hū ai ...

<001>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ‘ai ‘o tali ke fai ha ki’i hāvesi e mokohunú. Ko e tu’utu’uni eni ia ki he *SMA*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko e *SMA* hu’akau ko eni ‘a e fānaú ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e *Special Management Area* ‘o e tahí ‘Eiki Sea. He ‘ikai ke lava ‘o hū ai e mokohunú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e anga foki ko ē ‘etau laó Minisitā ko e faka’uhinga ko ē ‘a e Seá ko ia te tau, mou fēme’a’aki aí.

‘Eiki Minisitā Polisi: Uehe ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko e ‘uhinga ia ko u ‘oatu.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ai ā e Feitu’u na ke tonu ho’o faka’uhinga na’a tau to e hē tu’o ua. Ko e kolé atu Sea ke ke fakafokifoki mai ‘Eiki Sea ‘etau feme’a’aki ki he ngaahi ‘ēliá. ‘A ia ko e ‘uhinga hono liliu ‘ona e ngaahi tēpilé Sea ko e fakakau mai ‘o e ngaahi kolo ‘e 11 ke kau ‘i he *SMA* pē ko e polokalama ko eni ‘a e ngaahi ‘ēlia makehe matātahi ‘o kamata ‘i ‘Ovaka ko Felemea ko ‘Atatā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ha’afeva ha’u ai ki ‘Eueiki ko ‘O’ua, Nōmuka a’u ai ki he kolo matātahi ko Taunga ko Kotu, Kolonga. Ko e ngaahi feitu’u ē ‘e 11 ‘oku ‘uhinga ai e ki’i lao ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea ko u fiu au hono kumi e mokohunú ko u si’i ‘ofeina hoku kaungā Minisitā hene tauta’a hono tali ko eni e ‘ū me’a kau ki he mokohunú ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he *Regulation* Sea pea ko u kole ke fokotu’u atu ā ke si’i tali ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā Mo’ui ki’i me’a faka’osi mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku mahino ‘aupito pē pea ma, me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tānaki Tukuhaú ka ko u tui Sea ko e fo’i Tu’utu’uni ko ení Sea ‘oku mahino ‘aupito pē ka ‘oku ‘i ai pē lelei Sea ‘a e ki’i tī pē ko e ki’i afe ‘a e *debate* ki he mokohunú ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ke to e ma’ala’ala mo maama ange. Ko e fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā na’e mahino ‘aupito ‘a e ngaahi fakamatalá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mahino ‘aupito e ngaahi me’a ‘oku feinga ki ai e kau Fakafofonga ko eni e Kakaí ‘oku tau taha pē ‘etau ngaahi feinga Sea ke ‘i ai ha fa’ahinga faingamālie. Pea ko u tui ‘e fakatokanga’i ia Sea ka ‘oku mahino ‘aupito pē fo’i Tu’utu’uni ia ko ení pea ‘oku ‘osi mahino ‘aupito pē ngaahi fakamalangá ia Sea. Ko u fokotu’u atu Sea ke tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Pāloti tautolu e ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ke tali e ...

Sea Kōmiti Kakato: Kalake.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Kae *note* pē ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ki he mokohunú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Pea mo e ngaahi palani ngāue ‘a e Minisitā Toutaí mālō.

Pāloti tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē ko ‘ene tuku eni ‘oku to e fai pē fakataha mo e potungāué. Hou’eiki, Kalake. Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tau tali e Fokotu’u Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2016 fakahā ‘aki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Akó, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palē, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Laó, ‘Eiki Minisitā Ngōué, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto ki ai e toko 11.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko kimoutolu ‘oku ‘ikai ke loto ke tali eni fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: ‘Ika ke loto ki ai e toko taha, ‘Eiki Nōpele Nuku.

Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘oku tau tali e Kolo Matātahí. Hoko atú Fika 8/2018 Ngaahi Lao Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017. Minisitā.

Fakama’ala’ala fekau’aki Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito Sea fakatapu atu ki he Feitu’ú na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. Ko e lao ko eni ‘oku to e fu’u faingofua ange eni. ‘Oku ‘amanaki pē ‘e to e nounou ange. Ko e ‘a ia kapau ‘oku mou me’a hifo pē ki he pepa ko e ki’i me’a pē ‘e ua ‘oku ‘asi ai ‘oku fiema’u ko eni ke fai ki ai e fetu’utakí.

Ko e ‘uluakí pē ko e hingoa nounou mo e ‘uhinga ko ia ‘o e leá. Pea ‘oku ui pē ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni Tu’utu’uni ni ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahí 2017. Pea ‘i he Ngaahi Tu’utu’uni ni ‘e ui ai ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Toutai Kolo Matātahi 2009 ko e Tefito’i Tu’utu’uni. Ko e ‘uhinga pē ko e Tefito’i Tu’utu’uni ia ‘oku ha’u ia mei he ngaahi Tu’utu’uni ko ia ‘o e uafe 2009 he ko e ‘uluaki Tu’utu’uni ia na’e ‘uluaki tu’u pea ‘oku Tefito’i Tu’utu’uni leva.

Sai ko e fakatonutonu ko ia ‘o e, ‘a e tēpile ‘a ia ko e me’a ia ko ē hono uá. Ko hono ‘uhinga pē eni ko hono tānaki ki he tēpile ‘uluakí ‘a ia ‘oku hiki ai ko ē ‘a e ngaahi kolo ko ia ‘e 11 na’e ‘osi kolo matātahi ‘e 11 na’e ‘osi fokotu’u ‘i he’ene a’u mai ki he 2016.

<002>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pea tānaki atu leva ki ai ‘a e kolo matātahi ‘e 18 na’e fokotu’u ‘i he 2017. ‘A ia ko e kolo matātahi fakakatoa leva ia ‘i he taimi ko eni, ‘a ia ko ē 2017. Ko e kolo matātahi ‘e 29.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ‘oku ‘asi ai ‘a e kolo matātahi ‘e 18? ‘E 18?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e 18 ‘eni? ‘Oku ‘i ai hono lisi heni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 6

‘Eiki Minisitā Ngoue: 5 mo e 6 ē?

Sea Kōmiti Kakato: Ok. Mālō!

A’u ‘o 29 ngaahi kolo tu’u matātahi pule’i makehe mei he 11 he 2016

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pea ko e tānaki atu ia ki he 11 ko e ‘i he 2016, ‘o ‘alu hake leva ‘o ma’u ai ‘a e fakakatoa ...28, 29. Kātaki ko e 29. Pea ko ‘ene tu’u ia. Ka ko hono hoko atu pē ki ai ia. Ko hono hiki fakaikiiki ko ia ‘a e ngaahi laine fakangatangata ko ia ‘o e ngaahi feitu’u makehe ‘a e kolo matātahi taautaha ko ia ‘a e 18 ‘o e mape. ‘Io, mo e mape ko ia ‘oku hā ai ‘a hono tu’unga fakasiokalafi.

Ngaahi kolo tu’u matātahi ha he Tu’utu’uni 2017

Pea kapau pē te u lau atu pē. Ko e kolo ko eni ‘e 18 ko eni. ‘Uluaki. Ko Fāfā, Kolonga, ‘a ia ‘i Tongatapu. Hoko atu ai ‘a Lapaha. Fika 3 Pangaimotu, ‘A ia ko Pangaimotu ko eni ‘i Tongatapu.(6) Ko Ha’atafu. (7) ‘Utulei.(8) ‘Utungake (9) Talihau (10) Falevai (11) Koloa (12) ‘Eueiki (13) Lape (14) ko Hunga (15) ko Ofu (16) Mango (17) ‘a Fono, (18) leva ‘a Matuku. Ko e kolo fo’ou ‘e 18 ko eni ‘oku tu’u ko eni heni.

Pea ko ia ‘Eiki Sea. Ko e anga ia ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u kongatahi ‘a e ‘u feitu’u pule’i makehe. Ko e kolo taautaha ko eni ‘e 18 ‘oku ‘i ai. Ko e tu’u he taimi ni ‘a e fakakaktoa ia. Kapau pē teu toe ‘oatu pē ‘a e ... ka ‘oku ‘ikai kau ia heni. Ko e tu’unga ko ē ‘oku a’u ki ai he taimi ni.’Oku fe’unga mo e kolo matātahi ‘e 41. Ka ‘i he taimi tatau pē, ‘oku ‘i ai ‘a e 20 ‘oku nau tu’u laine mai ke fai ki ai ‘a e ngāue. Ka ‘oku vave ‘aupito he ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a e fiema’u ia ‘i he ngaahi kolo. Kaihehe Sea ko e me’a ‘oku mahu’inga taha heni, ko e ngaahi feitu’u pule’i makehe hangē ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai. ‘Oku tau hanga ‘o ‘oange ko e *ownership* pē ko kinautolu ko ē ‘oku nau ma’u ‘a e kongatahi ko eni. Fakalahi ko eni ki honau kolo pe ko e motu, ‘oku ‘oange ia kia kinautolu.

‘Oange mafai ki he ngaahi kolo ke pule’i toutai honau ngaahi feitu’u pule’i makehe

Pea ko hono ua. ‘Oku to e ‘oange ai mo e mafai. ‘Oku angamaheni ko e Potungāue Toutai pe ko e Pule’anga ‘oku nau fakahoko hono pule’i ko ē ‘o e toutai mo e ngaahi me’a ... ‘i ha kongatahi ‘o e fonua ko ia. Ka ko eni ‘oku ‘ave ‘a e mafai fakalao mei he Pule’anga, ‘ave ia ki he kolo ko eni. Pea ko e kolo ko eni ‘oku nau ma’u ‘a e mafai ke nau hanga ‘o pule’i fakakatoa ‘a e kongatahi ko eni. Ko e me’a mo’ui ‘oku ‘i ai, pea mo hono tauhi ko ia ‘o e ‘ātakai ko ia. Koe’uhi ke lava ‘o to e mo’ui ange, ‘o lahi ange ‘a e me’a mo’ui ‘oku fiema’u koe’uhi ko ‘enau ngaahi fiema’u ‘a kinautolu fakame’atokoni, fakasosiale, mo e faka’ikonomika. Kae ‘ikai ke ngata pē, ai ka nau lava leva ‘o toe fakahoko ko eni hono kau mo kinautolu ‘i he ngāue ko ia ki hono

fakamāketi. Pea ko ‘ene lava ko eni, ko e lava ko eni ‘a e savea kuo pau leva ke fa’u ‘a e Lao fo’ou ke fakamahino ‘oku nau to e kau mai ki he ngāue ko ē ki hono teuteu’i ko ia ‘o e mokohunu mo hono ‘ave ko ia ki he maketi ke nau ngāue fakataha ki ai mo e Pule’anga mo e Kautaha ‘a ia ‘oku fili ke nau fakahoko ‘a e fakamāketi pē ko hono ‘omai ‘a e kakai totonu ko ē mei he māketi mei muli ke nau ōmai ‘o fakatautuki ‘a e mokohunu ko ia, ‘oku ma’u ko eni heni. Ko ia Sea. mahalo ko e fakamatala pē ia ‘oku lava ‘o ‘oatu mei heni. Ka ko u fokotu’u atu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea!

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, kole pē’a e ki’i taimi ko eni mahalo na’a nounou ia ‘a e fakahoha’a atu ‘a e motu’a ni, na’a lava ke tau ki’i mālōlō ai leva, kuo ui mai ‘a e taimi, ka u toki fakahoha’a atu ‘anai. Ko e ki’i me’a ia heni ‘oku kau tonu ia ki he motu’a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki! Tui homou kote. Tolu e, tau ki’i *interval* ai.

(Na’e *break* heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea e Kōmiti Kakatō. (Veivosa OLight of Life taka).

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, mālō ho’omou laumālie. Ko e Minisitā Polisi eni na’e me’a pea tau mālōlō. Me’a mai Minisitā Polisi.

Kole ‘oua fakakau motu ko Pangaimotu he ngaahi ‘elia kongā tahi pule’i makehe

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, kae fai atu mu’a ha ki’i fakalavelave ki he Tu’utu’uni ko eni, pē ko e *Regulation* ko eni, ka ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2017, ‘a ia ‘oku ki’i kupu pē eni ia ‘e 2, Sea. Ko e ‘uhinga’i lea pē ia mo hono fakatonutonu e tēpile. ‘A ia ‘oku ‘uhinga pē eni, ko e ngaahi kolo ko ē ‘e fakalahi mai ‘o to e kau ‘i he polokalama ko eni, ‘a e *special management area*, ‘e liliu ai pē e tēpile ko eni mei he taimi ki he taimi ‘i he tupu tokolahi ‘a e ngaahi kolo ko iá.

‘Oku fie fakalavelave atu ‘a e motu’a ni, ‘Eiki Sea, ‘i he kolo fika 16, ‘a ia ‘oku hā eni ‘i he peesi 6, ‘e Hou’eiki, motu ko Pangaimotu, Tongatapu. Pea ‘oku ou kole pē, Sea, ko hono ‘uhingá ‘oku kaunga e motu ko eni ki he ‘elia mo e vāhenga e motu’a ni, ‘e fai ha tautapa ki he ‘Eiki Minisitā. ‘e lava mu’a ‘o ki’i tuku fakatafa’aki e motu ko eni he fo’i vaha’a taimi pē ko eni pea fai ha ki’i laulau ki ai, mo e kāingá. Vaha’a taimi ko eni ‘oku fai ai e mālōlō, fai mai e fetu’utaki ki he motu’a ni, ‘o kole mai, na’e ‘ikai foki ke ‘ilo’i ia ‘e he motu’a ni, ‘oku kau ai ‘a e motu ko eni, ‘i he polokalama ni. Pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘i he vāhengá kuo nau ō atu ki he motu ni, ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe. ‘Oku mea’i ‘e he Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ko e toutai pē ia ‘oku ō ki he matātahi, he ko e *resort* foki eni, pea ni’ihi ko e hake mei he taimi ‘o e faingata’a fakavavevave. Kātoa pē

‘a e ngaahi ‘uhinga ko iá, ‘oku tuli pē ia, tuli kātoa pē ia mei ai. Ka ko e kole atú, ‘Eiki Minisitā ke angalelei mu’a ‘a e Feitu’u na, ko hono ‘uhingá ko e *Regulation* pē eni, ka ‘e to e hū mai pē eni, hangē ko ‘ene me’á, ‘oku ‘i ai e kolo ia ‘e 20 kehe ‘e toe hū mai, Sea, ‘a ia ‘e to e *amend* pē e lisi. Mahalo ko e hū hoko mai pē ‘a e Falé kuo to e kau ai, *amend*. Na’a lava ke toki hū mai ai ‘a e motu ko ení, kae fai pē ha ki’i talanoa mo e kāingá he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e to e tokoni ki he ma’uma’uluta ‘a e nofó, ka ko e me’a ko e femahino’aki, Sea. Ko e femahino’aki pē ‘a e kāingá, ko e toka ia ‘a e melinó ‘o lingolingoá, pea ‘oku taumu’a pehē ‘a e kole ‘a e motu’a ni. Na’e pehē pē ‘a e kolo ‘a e motu’a ni ki he vaha’a e kolo ko Siesia pea mo Pātangata. Vili e ni’ihi ko hono ‘uhingá ko ‘ene ma’u pē foki ‘a e ngofua ko eni ke fokotu’u ‘a e *special management area*, ‘oku ‘i ai e

<006>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Polisi : ... kau *donor* ia ‘e ni’ihi ‘oku nau faka'atā ‘enau tokoní ki ha ngaahi ‘elia pehē. Ka ko hono ‘uhingá ko e ta’efemahino’aki ‘i he vaha’a ‘o e ni’ihi ‘o e ongo kāingá pea na’e fai ‘a e toutou fakataha. Na’e tui fakapapau ai e motu’á ni kapau te u fili ‘i he *project* faka'ekonōmiká mo e melinó mo e ma’uma’ulutá, te u fili au ki he melinó mo e ma’uma’uluta. Pea ‘oku taumu’a pehē ‘a e tautapa ‘oku fai ‘i he mōmēniti ko ení fekau’aki mo e kolo ko eni, mo e motu ko eni ko Pangaimotu. Ke angalelei e Minisitā tuku mai pē ha ki’i taimi he ‘e toki fakahū mai pē ia, ‘i he hū hoko mai pē ko ē ko e *Regulation*. Ko ‘ene, tau to e femahino’aki pē, tonu ke faingofua ange ‘a e ki’i motu ko ení he ‘oku tokosi’i pē kakai ia ‘oku nofo ai. He ‘oku a’u ē ki he pule fakavahe mo e ‘ofisakolo ko ē ‘o e vāhenga e motu’á ni, ‘oku ō atu ki he motu ko ení ‘oku tuli nautolu mei ai. Ka ‘oku mou mea’i pē ‘e Hou'eiki ko ē ‘oku ‘asi he Tu'utu'uní ‘oku totonu ke kau e ‘ofisakoló ki he ngaahi kōmiti pehē ni, mo e Fakafofonga. Kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he motu ko iá, pea ‘oku tonu ke ‘ilonga ‘a hono fili ‘a e ni’ihi ‘oku kau ki he kōmiti ko ia. Pea fakalave’i mai ke ‘ilo ‘e he mātu’á ni, ‘oku mau nofo ‘i he tafa’aki ko ia. Poupou ‘aupito, ‘aupito, peseti ‘e 200 ki he polokalamá ni, koloa pē ke fai ha femahino’aki. Ko e ki’i tautapa ‘uluakí ia Sea.

Ko e ki’i fehu’i pē hono uá Sea ...

Lord Tu'ivakanō : Sea, ko e, ko e ‘ai pē ke tokoni pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i tokoni eni Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fika 1.

Kole ke to e fakapapau’i tu’unga ‘i ai ‘a Pangaimotu

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu’ú na Sea. ‘Oku mo’oni ‘aupito pē mahalo e me’a ka ko u, ‘oku ou ‘ilo lave’i pē ‘e Sea, he koe’uhi he ko e motu eni ia ‘a ‘Ene ‘Afiō. Kole atu pē ke to e, ke vakai’i fakalelei pē he ko u ‘ilo na’e fekau he ‘e Ta’ahine Kuini kuo Ungafonúa ‘a e kaume’a ko ena ke nau ‘i ai, ko e ‘uhinga pē ke vakai’i. Ka ko u ‘ilo pē ‘oku nau ‘osi hanga 'enautolu ‘o malu’i e ‘ū me’a, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū *pearls* mo e ngaahi me’a ‘oku nau feinga’i pē ke me’a. Ka ‘oku

‘osi kamata ‘enau *project* ko ia, kai kehe kae ‘uhinga pē ke tokoni pē ki he me’a ko ení ke vakai’i fakalelei pē Minisitā, pē ko hai ‘oku ‘a’ana ‘a e motu ko ení, ‘ai pē ke fakapapau’i. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Sea. Ko e to e mafatukituki ange ‘a e femahino’akí ‘oku mo’oni e 'Eiki Nōpele. Kapau ‘oku ai ha ngaahi ngāue ia ‘oku fai ai ‘ikai fai ha ō ia ‘o ala ki ai ‘oku ‘osi mahino pē ia, ‘e malu ‘aupito ia. Ko e koloa pē ke fai ha femahino’aki ki he makatu'unga mo e ‘uhinga ‘oku fokotu’u ki ai, mo e kakai ‘oku kau ki hono pule’i ‘o e ki’i motu ko iá, pea ke ‘ilo’i pea ke lau’ilo’i ‘e he kakai ko ia ‘oku nau angamaheni hono toutu’ua ‘o e motú, talu mei ono’aho ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni, kuo pau ke fai ‘a e ki’i fo’i liliu ko ē. Pea ko ‘ene ma’u pē ‘o taha ko ē ‘a e mahinó ‘oku hangē ia Sea, ha vaka ‘a’alo ko ē ‘oku tā taha ‘a e ngaahi fohé mo e me’a, ‘a e paté ko e oma he oma.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Pea ko u fakamālō atu ‘i he tokoni ‘oku fai mai ko iá, ka ko e ‘uhinga ia e kolé ke fai ha femahino’aki Sea.

Kole fakamāhino tu’unga e SMA he ngaahi kelekele tofi’a kau Nōpele ofi ki tahi

Ko e ki’i me’a pē hono ua ko u kole ko é Sea ke fai mai ha ki’i fakamahino pē. Ko e ‘uhingá mo e māliliu ko eni ‘a e ‘eá Sea, pea ‘oku tupu ai ‘a e ‘auhia ‘a e ngaahi fonuá. Kapau ‘oku lau foki mei he ngata’anga ‘o e tahí ‘i ‘utá ‘o ‘alu ai ki he hakaú, ‘a e ngaahi ‘ēlia ko ení ē. Kapau leva ‘e ‘i ai ha kelekele ‘e ‘au’auhia, ‘o ha’u ‘e tahí ia ‘o kau mai ia, kau ia he kelekele he ngaahi ‘ēlia na’e tu’u ai ‘a e kelekele ko iá, ka ko e ngaahi kelekele ko iá ko e tofi’a ia e ni’ihi ‘o e kau Nōpelé. ‘E fēfē leva ai ‘a e tu’u ko ia ‘a e SMA?

Ko e ‘uhinga pē ‘eku fehu’í Sea, na’e ‘i ai e taimi, na’a ku lele atu ai ‘o *cover* mai ‘a e lipooti mei he Lausi’í ‘a e taimi ko ē na’e hake ai e tahí ai. Pea hanga leva ‘e he tokotaha ko ení ‘o fakahinohino mai kiate au ‘o pehē mai. ‘E Fakafofonga ko e feitu’u ko ena ‘oku ke tu’u ai, ko e tahi eni ‘oku mau tu’u ai, ko e feitu’u ia na’a mau ngoue meleni ai he taimi ko ē. ‘Osi ha’u ia ‘o fakalaka he ‘ū ‘apí ‘o ‘alu ai ki ‘uta. Pea fēfē leva ‘a e tu’u ai ‘a e SMA ko hono ‘uhingá ko ‘ene lele lōloa ‘a e laó Sea? ‘E kei lau pē mei he ngata’anga motu’a ‘o e tahí pē ko e ‘uhingá na’a ō atu ha taha ia ‘o ... ka ko ‘emau ō atu ko ení, na’u hanga ‘o faitaa’i ‘a e nofo e ni’ihi ia mei fale ‘o lī mai e mata’ú kitu’a, hangatonu pē he matapā. Kapau leva ‘e pehē ‘e fēfē ‘a e SMA na’a ō atu ha ni’ihi ia ‘o ta’ofi ha ni’ihi ko ha Nōpele ia ko hono tofi’a ia ‘o’ona kimu’a, pea ha’u ia mo ha fu’u taufale ‘o hao ‘aki ‘a e mātu’a, ke ‘ai angé ke mahino ‘ene lele ki he kaha’ú ‘e 'Eiki Minisitā ‘a e anga ...

<008>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Polisi: e tu’u ko iá he ‘oku, ko e kongá ia ‘a e anga e tu’u ko ē he ‘aho ni ko e fēliuliaki ‘o e ‘eá ‘oku ne hanga ai ‘o liliu e *landscape*.

Mahalo ‘oku mea’i pē he Hou’eiki ko e ongo motu ‘e ua ‘i hotau fonua Pasifiki ‘oku na ‘osi fakatau kekelele naua ia ‘i Fisi ko hono ‘uhinga ko e tu’u ko ē ‘oku pehē ko e ta’u ‘e 50 mei heni ‘oku puli ‘aupito ‘aupito ‘a e ongo motu ia ko iá pea ko e ‘alu ia ‘a e *culture* pea mo e fonua ko iá pea ‘oku na fakatau kekelele ‘i Fisi. Fehu’i lahi taha ia he taimi ni pē ‘e lava ha to e Pule’anga ‘o tu’u ‘i loto ha Pule’anga hangē ko Loma ko ē ‘i ‘Italí. Kapau ‘e puli ‘osi pehē ‘a e fanga ki’i fonuá ia ko hono ‘uhinga pē ko e hake ‘a e tahí. Pea ko e tu’u ko ena ‘a e *SMA* ‘e kaunga ia ki he māliuliu ‘a e ‘eá ko e ngatangata’anga ko ē ‘o e *SMA* ‘e liliu ia he tahí he taimi ko ē ‘oku femāliuliuaki ai. Pea ko e ‘uhinga pē ‘a e ki’i fehu’i pē ke, hono ua ki he Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai Sea. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e fokotu’u ena ‘a e Minisitā Polisi ke to’o ‘a Pangaimotu kae fakahū atu ‘a MUITOA ke toki tatali atu ia ki ha ‘aho, ka ke me’a mai Minisitā.

‘UHINGA KONGA TAHI PULE’I MAKEHE PANGAIMOTU KE MALU’I E MOTU

Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e, ‘io ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘omai ko eni ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku sai pē ia. Fiema’u pē ia ke fai ‘a e femahino’aki mo e ngaahi me’a ko iá. Ka ko e me’a pē ‘oku fie fakahoko atu pē ‘e ‘Eiki Minisitā ko e tu’u ko eni ‘a Pangaimotú, ko e tu’u ‘a Pangaimotú ia ko e *marine reserve*, kuo ‘osi tu’u ia he laó ia ‘oku malu’i pē ia mei fuoloa. Ko e me’a pē ‘oku tānaki atu ‘a e, tānaki atu ko ē hono me’á ‘uhí ke pule’i ko e feitu’u pule’i makehe. ‘Oku tatau pē mo Ha’atafu. Ko Ha’atafu ko e *marine protected area* pē ko e *marine reserve*. Pea ko ena ‘oku fakalahi ke ‘alu ‘uhí ke hanga ‘e he kāinga ‘o pule’i.

Ka ko 'ene tu’u ko ē ‘i he tu’u ko ē ‘oku ‘i he Laó pē ‘a e, ko e Lao ko ena ko ē ‘a e Toutai ki hono Malu’i e Toutai 2002 ‘oku ‘asi ai pē ia ‘i he *Section 14.3*. ‘Oku ‘i he potungāue pē kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kakai ‘e nofo he motú. Motu ko ia. Ka ‘oku kau lelei pē ‘uhí ke fakamahino atu ki he kāingá ‘uhí ke mahino kia kinautolu, ko e tu’u ko ena ‘oku taumu’a hono ‘ái koe’uhí ko e malu’i ko eni na’e, ko e ‘uhinga ia ko ē na’e tu’u ai ko ē ko e *reserve, marine reserve* ke malu’i ‘a e konga tahí mo e, ‘a ē ko ē he motú mo e ngaahi koloa ko ia ‘i tahí, me’a mou’i ko ē ‘i tahí pea, he ko e palopalema ai hangē pē ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenaí koe’uhí ko e pule’i ko ē ‘e he Pule’angá ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e Pule’angá ‘o ne fai e fatongia ko iá ‘uhí ‘oku fiema’u e pa’anga mo e hā mo e hā. Kā ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ave ai ko eni ke ‘ai ko e *SMA* koe’uhí kae lava ‘o tokanga’i. Pea ko e tu’u ko ena he taimi ni ‘oku tokanga’i pē ‘e he kāinga ko ē, ko e pisinisi ko ena ‘oku lolotonga tu’u pē ko ena ‘i motú ‘oku nau tokanga’i tatau pē pea mo Fafā, motu ko ‘Eueiki ‘i Vava’u kae ngāue fakataha ia mo e potungāue ki ai.

Taumu’e e konga tahi pule’i makehe ke fakatolonga me’a mo’ui ‘oseni

Ko e me’a pē tahá ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he kāingá ‘oku mea’i pē he Feitu’u na na’e fai foki ‘a e feinga ke fokotu’u ‘a e feitu’u pule’i makehe ‘o e kolo ko ena ‘a Pātangata mo, ka, pea ‘oku te’eki ai ke lava koe’uhí he ‘oku ‘ikai foki ke nau, mahalo ‘oku kei lele pē ‘a e fefakataha’aki ko ē feinga ke femahino’aki. Ko e me’a ‘oku mahu’inga taha he feitu’u ko eni ke ‘i ai ha feitu’u ‘oku malu’i ‘uhí he ‘e tokoni ia ki he toutai fakakātoa ko eni ‘a e, fai ko eni ‘i Tongatapu koe’uhí ke lava ke fakatokolahi ‘a e me’amo’ui ko eni ‘i he ngaahi konga tahi ko eni ‘onau to e tokoni leva ke ‘alu ki he ngaahi toutai’anga ko ē ‘oku ‘alu ki ai ‘a e kau toutai ko eni ‘o

ō uku mo e hā pē fa'ahinga toutai 'oku nau 'aí. 'A ia ko e me'a ia 'oku fiema'u ai ko eni ke malu'i eni 'a Pangaimotu, tataua pē ko ena mo Fafā 'uhī ke tokoni lahi ko e 'ai pē ke tokoni kia kinautolu e kau toutaí. Ka ko eni 'oku, ko e me'a ia 'oku ngāue fakataha ai 'a kinautolu ko ē he motú pea mo e potungāue ki hono fakahoko ko eni pea ko e tahá 'oku 'osi ia he lao pē ko ē, 'oku malu'i e motú. Mahalo ko ia pē ka ko u loto pē ki ai 'e Sea koe'uhī kae lava ke fai ha fetu'utaki 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e kāinga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 1 'o ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Sea Kōmiti Kakato: ... Tongatapu.

Fehu'ia 'ikai 'asi Vahe Hihifo he lisi 'ēlia pule'i makehe

Lord Tu'ivakanō: Sea ko e, tapu pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Kōmiti Kakatō. Sea ko e 'ai pē ke fehu'i pē ki he Minisitā. 'Oku mahino 'oku ou fakatokanga'i hifo pē he lisi 'oku 'ikai ke 'asi ai 'amautolu ko ē mei Vahe Hihifó. Tāfataha pē hangē ko e kāinga 'o Fohé pea mo Nukunuku. Ka ko u tokangá pē he ko e 'uhingá he na'e 'ohake foki 'a e sasala 'a e feinga ke lisi homau kongá. Ka koe'uhí ke fehu'i pē ki he Feitu'u na Sea, 'Eiki Minisitā pē 'oku, he na'e 'osi fai pē 'a e *application* ia ke, 'omau tali lelei ke fakahoko e ngāue ko ē ki homau feitu'ú. Ka ko e tokangá pē na'a 'ohovalé na ko e, pē ko e tukú ko e 'uhingá ke, ko e ngaahi polokalama pē ko e ngaahi *project* ko ena ko ē 'oku mau fanongo ai ke lisi e konga ko iá. Ka koe'uhí he 'oku 'ikai ke mau loto ki ai he ko e me'a ena ia 'oku ma'u mo'ui mei ai e kāinga mei tahi. Ka ko e fehu'i pē pe 'oku, pē te mau kau mai he lisi he na'e 'osi fai e ngāue ki ai ka 'oku 'ikai ke 'asi he lisi ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō Sea, fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé. 'Oku sai 'aupito ko e mālō ena ia 'oku fai mai e fetu'utakí. 'A ia 'oku mahino pē ia kapau 'oku 'osi fakahoko mai e fetu'utakí. Pea 'oku ou, na'e 'i ai e tokotaha na'a ne fakahoko mai kiate au 'anenai ko e kāinga ko eni 'o Fohé 'osi 'oku nau lolotonga ngāue ki ai ke 'omai 'enau, fakahū mai 'enau me'a ko iá. Ka te u toki vakai ki he potungāue. Ka ko u tui mahalo 'oku kau ia 'i he kole ko eni ke fokotu'u 'a e *SMA* 'e 20 'oku kei talitali ko eni 'oku ngāue ki ai e kau ngāue ka 'oku pau pē ke muimui'i e me'a ko iá ke fakapapau'i. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito ke tu'u pea 'oku fakafiefia ia 'a ho'o me'a mai 'o fakahoko mai 'oku kau 'a, 'a e tofi'á 'i he 'ai ko ia ke fokotu'u ai e *SMA* he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'oku sai 'aupito e konga tahi ko iá, koe'uhí ko e ma'u'anga mo'ui ia 'a e kāinga. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko u tui au, tapu pē mo e Feitu'u na Sea. Ko u tui au kuo 'osi mahino ia ki he Feitu'u na kae fai 'etau pālotí. 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole pē ko u toki fakatokanga'i hifo 'e au heni 'i ho fakangatangá. 'O u to e ki'i fakafoki ki ho'omou feme'a'aki 'aneafi ko ē 'o kau ki

Talasiú. Koe'uhí 'o hangē ko ho'o me'á, 'oku, kapau 'oku loto pē koló ia ke fakataha pē 'a Lapaha mo Talasiu. Ko 'eku fakamanatu pē ki he Feitu'u na, 'e lelei ange pē ke tukuange pē ke nau kehekehe Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u ke fakatokanga'i fakangatangata kongā tahi pule'i makehe 'i Hunga

Lord Tu'ilakepa: Koe'uhí 'oku 'i ai pē 'a e kakai 'i he ngaahi tofi'a 'i he Pule'angá, ko e 'ū tofi'a Hou'eikí. He 'oku 'osi fakamahino mai pē 'e he Potungāue Toutai ia ke 'i ai e kosilio ke nau tokanga'i 'a e feitu'u 'oku tapu ko eni ke fai ai ko ē ha toutai aí. Pea 'oku hā ia 'i Vava'u 'i Ovaka. Fu'u tokanga 'aupito 'aupito e kāinga ko eni ki hono tokanga'i honau potu tahi. Ko 'eku vakai hifo ko eni ki Hunga. Pea fakamolemole koe'uhí ko e mape ko eni 'oku 'omai ko eni ki Hungá 'oku toki ha'u kiate au 'eku fakakaukaú. Ka 'oku mahino kiate au ko e 'ēlia ko eni 'oku mou 'osi laine'i e fakangatangata ko eni.

'A ia ko Hunga ko e 'ofisakoló mo e Kosilio 'a Hungá te nau tokanga'i iá. Ka ko u fakamanatu atu pē ki he Feitu'u na, 'oku 'i ai e ki'i kāinga 'oku makehe ia mei Hunga, ko e ki'i kāinga mei Vasivasi. 'Oku 'i ai pē ki'i, fa'a 'api mahalo ko ha 'api mahalo 'oku nima pē ko ha 'api 'oku tolu. Ka ko e kongā lahi 'o e tahi pē ko e feitu'u ko ē 'oku fai ko ē hono toutai'í, 'oku ma'u ia ki Vasivasi. 'I he toutai ki he uku, 'i he toutai 'oku 'i ai e mokohunu ko e meimei ko e 'ū toutai pehē, 'a ena ko ē 'oku 'uhinga ko ē ke fai e fakangatangata. Ko 'eku kole pē 'aku ki he Feitu'u na ke ke 'oange pē, 'oange pē kosilío ia ki he ki'i kāinga ko iá ke nau tokanga'i. 'Oku ke mea'i pē ko Hungá 'oku fu'u tokolahi 'aupito 'aupito e kāinga ko iá. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke 'uhí pē 'e mamahi mai 'a e 'Eiki Nōpelé ia ko ia 'o Hungá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku 'osi mahino pē Sea hono ngata'angá, 'a e fakangatangata ko ē he kuo fokotu'u 'e he Pule'angá he taimi ni 'a e ngaahi 'ēlia ke fakahaofi telia e kaha'ú pea mo e sio ki he ngaahi me'a ko ē 'oku, 'e fakatolonga aí. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na, fakatokanga'i ange me'a ko iá ke kau mu'a ia ho'omou feme'a'aki he tēpile 'o ho'omou poaté pē ko e CEO ke fakatokanga'i ange 'ū ngaahi fakangatangata ko eni. He ko u faka'ofa'ia he koe'uhí he kapau 'e faitu'utu'uni pē a Hunga ia, fakamolemole pē kāinga Hungá, 'a e fa'ahinga 'o 'Eiki Nōpele Fulivaí. Ko e kongā lahi taha 'o e feitu'u 'oku fai ai e toutai ia ko e meimei ko e tafa'aki ki Vasivasi. Ka ko u kole pē ki he Feitu'u na ke ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'ilakepa: ... tokoni atu pē. 'Oku 'oange pē ki he kainga Fasifasi ke nau tokanga'i 'a e kongá. 'Oku 'i ai pē 'ēlia tapu, 'ēlia 'oku o pē 'o toutai kae 'oange he kosilío 'o kapau 'oku nau loto ki ai. 'Oku 'i ai e ni'ihí foki ia 'i he 'otu motú 'oku nau nofo nautolu 'i Pangai pē nau nofo 'i Neiafu te nau fiema'u ke nau o 'o toutai 'i tau pehē 'i Felemea. Kuo pau ke nau poaki nautolu ki he Kosilio 'a Felemeá ka nau toki toutai. Ko e tu'utu'uni ia 'oku 'oange ko ē kia mautolu neongo

ko e tokotaha Felemea ia. Tatau pē mo nautolu ko eni 'i Ofu. Ka 'i ai ha ni'ihī 'e ō ange 'o toutai ko e nofo nautolu 'i Neiafu kuo pau ke nau ō nautolu 'o poaki ki he Kosilió pea kapau 'e toki 'io e kosilio 'e toki ngofua ke nau ō 'o toutai ka ko e toutai ko iá 'i he feitu'u tapu kae malava pē ke nau toutai he, 'oku 'i ai e feitu'u 'oku tapu 'aupito ia. Tapu 'aupito ia pea 'oku lolotonga kei tapu pē 'o a'u ki he taimi ni. Koe'uhí ko 'eku tokanga ki he kongā ko eni he koe'uhí ko Hunga 'ange pē mu'a ki he ki'i Kosilió 'a Vasivasí ke nau tokanga'i pea kapau 'oku fie toutai 'a e kainga Hungá ki ai 'oange ki he Kosilio 'a Vasivasí ke nau toki 'io pea toki ō 'o toutai ki he ngaahi toutai ko eni ko ē 'oku mea'i lelei pē he Feitu'ú na ko e mokohunu ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Nōpele lolotonga 'ene kei me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Pē me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'ēlia ko eni ko Vasivasí 'oku tonu 'eku ma'ú ko e 'api pē 'e tolu 'oku 'i ai ?

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e mali fo'ou 'e ua.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku mo'oni e me'a ia 'oku me'a ki ai e Feitu'ú na. Ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko 'eku 'uhinga, ko e 'uhingá Nōpele ko e 'uhingá 'oku pehē ni. Ko 'eku toki fakahoha'a atu foki fekau'aki mo Pangaimotu. 'Oku hangē kia au 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'api nofo'anga 'e 'i ai ka ko ē 'oku 'i ai 'enau kōmiti 'anautolu ka ko ena 'oku 'i ai e 'api ia hena. Ko 'eku 'uhinga pehē Nōpele. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea 'oku ou, 'oku 'i ai pē ki'i kainga. 'Oku, na'a ku pehē 'e au na'a ku 'i ai ha 'uhinga ia 'a e Feitu'ú na ki he anga ko ē 'eku 'uhinga ko ē 'a'aku ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Io 'oku 'i ai pē kāinga ai ka 'oku lahi ange 'a e ni'ihī 'oku nau hiki mai ki Tonga ni ka 'oku 'i ai pē si'i kāinga 'oku nau nofo 'i ai ke 'oange pē kia nautolu ke nau tokanga'i e Kosilio ko ē 'a Vasivasí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Hangē ko ena ko Pangaimotú. Ko Pangaimotu foki ia ko e pisinisi pē ko e ki'i, ko e fāmili pē ia ka 'oku hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ko eni 'a Tongatapu ko e tofi'a foki ia 'o 'Ene 'Afiō. Pea 'oku 'i he malumalu pē 'a 'Ene 'Afiō ka 'i he taimi tatau 'oku 'i he tafa'aki ia 'a e Fakafofonga ko eni 'Eiki Minisitā Polisi e 'aho ni kae kātaki 'Eiki Minisitā ko u foki mai pē ki he poini ki he Feitu'ú na fakatokanga'i ange ki'i me'a 'oku fai e, mei he kole meiate kimautolu ko eni mei he 'otu motú. Ka 'oku 'i ai pē ha ki'i kolo 'oku felālāve'i pea mo e ngaahi kolo lalahi ka 'oku 'i ai ha faingamālie 'oange e melia mo e faingamālie ko iá ki he ki'i kolo ko iá

ke nau fokotu'u pē 'enau kosilio pea nau tokanga'i e ngaahi 'ēlia tapu. Sea ko u fokotu'u atu mu'a ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ke tau tali he ko e 'ū me'a ko ení 'oku 'osi lelei pē ia. Mālō.

Tali Minisita Toutai ke to'o Pangaimotu mei he lisi kongatahi pule'i makehe

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e Minisitā ko e kole ko ē Minisitā Polisi 'oku 'osi tali ia he Feitu'ú na ke to'o 'a Pangaimotu kae fakahū hifo 'a MUITOA?

'Eiki Minisitā Toutai: 'Io to'o pē 'a Pangaimotu koe'uhí , koe'uhí ke ne fakahoko ke fakakakato 'enau fetu'utakí pea 'osi ko iá pea toki fakahoko mai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Mālō.

'Eiki Minisitā Toutai: Kae tali hono toenga 'ona.

Pāloti tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Matātahi 2017

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kuo mou laumālie lelei. Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tali e Fika 8/2018 Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017 hiki hake homou nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Vātau Hui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Laó, 'Eiki Minisitā Ngōué, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 11.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Komisoni Ma'á e Kau Ngāue Fakapule'anga 2015

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau tali ia. Tau hoko hifo ai pē he'etau 'asenitá 5.3 Komisoni Ma'á e Kau Ngāue Fakapule'angá 2015. Fokotu'u mai eni. 'E ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni Komisoni ma'a e Kau Ngāue 'a e Pule'anga 2015-17

Sea Kōmiti Kakato: 'i ai he me'a te ke fie me'a ki a he ulo mai ho'o maama. Poupou pe e? 'E

Kalake ‘oku ‘i ai ha pou pou? Pē ko e Minisitā? Kalake! Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau tali ‘a e 5.3, Komisoni ma’a e Kau Ngāue ‘a e Pule’anga, 2015-16,16-17. Kātaki hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea! ‘Oku loto ki ai ‘a Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu. (10)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Ko kimoutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali ‘a e Lao ko eni. Kātaki ‘o fakahā mai.

Kalake Tēpile: Sea! ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! 5.4. Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2018. Fokotu’u mai eni!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fokotu’u atu Sea!

Paloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2017- 2018

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou? ‘Oku ‘i ai ha pou pou Kalake? Ko moutolu ‘oku loto ke tali ‘a e 5.4 Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2017- 2018. Kātaki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu. (10).

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto pea fakahā mai ia?

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Hou’eiki! Mou tui homou kote. Tau liliu ‘o Fale Alea.

Liliu ‘o Fale Alea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mou me’a hifo Hou’eiki! Fakamālō ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato, lava lelei ‘etau ngāue. Kole atu ke lipooti mai pē. Ko e hā ‘a e me’a ‘e lava ‘o lipooti mai. Taimi ni, ko ‘ene hoko pē ‘a e fā, ka tau tuku, ka mou me’a atu ‘o mālōlō. Kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Lipooti Sea Kōmiti Kakato ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Sea. Tapu mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea! Ko e ngāue ‘eni na’e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, pea na’e fakahoko ki ai ‘a e ngāue, 5.5 Fika 1/2018. Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu Pule’i ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule’anga 2016. Na’e tali ia ‘e he Kōmiti. ‘E 5.6 Fika 3/2018 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi 2016, na’e tali mo ia.

‘Eiki Sea. 5.1. Fika 7/2018. Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2016. Na’e tali lelei ia ‘e he Kōmiti. 5.2. Fika 8/2018. Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017 mo hono Ngaahi Fakatonutonu. Na’e tali mo ia, ‘Eiki Sea.

Ko e 5.3. Komisoni ma’a e Kau Ngāue Fakapule’anga, 2015-2016, 2016-2017. Na’e tali lelei ‘e he Kōmiti ...

<004>

Taimi: 1550-1555

Veivosa Taka: 5.4 Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he ngāue 2017/2018, na’e tali ia ‘Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Falé, fokotu’u atu. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, Sea Kōmiti Kakato. Mālō hou’eiki, 5.5 mālō Sea ‘o e Kōmiti Kakato hono fakahoko ‘a e ngāue, 5.5, ko ia ‘oku loto hono lau tu’o ua fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai te ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu Pule’i Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue Fakapule’anga 2016.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o Tolu Kalake.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu Pule’i ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō Mei he ngāue 2016. Lao ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 1998. ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 12 ‘o e Lao ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he ngāue 1998.

‘Oku fa’u ai ‘e he Kāpineti ‘O ‘Ene ‘Afio ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni

1. Hingoa Nounou, ‘Uhinga’i Lea mo e Kamata’anga. (1) ‘E Ui ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu Pule’i ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he ngāue, 2016.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu’o tolu ‘a e Lao ko eni fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki

Minisita Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga,'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto ki ai 'a e toko hongofulu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai te ke loto ki ai fakahā mai 'i he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, tuku pē Kalake ke u toki fakamo'oni fakakātoa pē 'anai ē. Lau 'a e fika, 'io ko ia 'oku loto 5.5, ko ia 'oku loto ke tali 'a e lau tu'o ua, Ngaahi Tu'utuuni ki he Ahi, 2016, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisita Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga,'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto ki ai 'a e toko hongofulu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai te ke loto ki ai fakahā mai 'i he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto 'a e toko tolu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau tu'o Tolu.

Pāloti'i tali Ngaahi Tu'utuuni ki he Ahi 2016

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016, Lao ki he Vao 'Akau, vahe 126. 'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu 4 'o e Lao ki he Vao 'Akau vahe 126, 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Vao 'Akau 'i he loto ki ai 'a e Kāpineti, 'o e ngaahi Tu'utu'uni ko eni:

Konga 'Uluaki: Talateu

1. Hingoa Nounou.

'E Ui 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi, 2016.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ki he lao ko eni fakahā loto ki ai, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisita Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga,'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto ki ai 'a e toko hongofulu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai te ke loto ki ai fakahā 'i he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko tolu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. 5.1, Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo mo e Matātahi, ko ia ‘oku loto hono lau tu’o ua fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā taha.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai te ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o Tolu.

Kalake Tēpile: Lau tu’o Tolu.

Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo, Matātahi 2016. Lao ki hono Pule’i ‘o e Toutai 2002

‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 15 (1) mo e 101 (2) konga B ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Toutai, 2002.

‘Oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Toutai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni.

1. Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i Lea.

(1) ‘E Ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo, Matātahi 20...

<005>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile: 16.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu’o tolu, fakahā loto ki ai, hiki nima.

Pāloti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo mo e Matātahi 2016

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai a Veivosa Taka, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 11.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, 5.2. Ko ia 'oku loto ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea mo hono ngaahi fakatonutonu fakamolemole.

Pālōti'i tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2017 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea mo hono ngaahi fakatonutonu fakamolemole. Mālō Minisitā Polisi.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai a Veivosā Taka, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 11.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki'i, fakahā mai 'i he founga tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai, 'Eiki Sea.

Pālōti'i tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2017

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2017. Lao ki hono pule'i e Toutai, 2002.

'I hono ngāue'aki e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 15 (1) mo e 101(2) kongā (*b*) 'o e Lao ki hono pule'i 'o e Toutai 2002. 'Oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina e Toutai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni.

Kupu 1, hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea.

(1) 'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai Kolo Matātahi, 2017.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ki hono lau tu'o tolu e Lao ko eni, fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko 10.

Pālōti'i tali Lipooti Fakata'u Komisoni ma'a e kau Ngāue Fakapule'anga 2015-2017

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Ko ia 'oku loto ki he Lipooti Fakata'u Komisoni ma'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga, 2015/2016, mo e 2017, fakahā loto ki ai, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai a Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai 'a e toko 10.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakahā mai 'i he founga tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko 1.

Pāloti'i Lipooti Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Faka'osí leva, ko e Poate, 'a ia ko e Lipooti Fakata'u pē mo ia, Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti fakata'u ko eni, fakahā loto ki ai, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu. Lava 'etau ngāue 'i he 'aho ni, 'a ia ko 'etau tohi tangi pē ki he uike kaha'u. Fakatatau mo 'etau tu'utu'uni kuo mou 'osi tu'utu'uni 'i he Fale ni, ko e lava pē 'etau ngāue 'i he uike kaha'ú, ko 'ene lavá ia. Tau toloi ko ení ki he 10.00 ki he pongipongi Mōnite 'o e uike kaha'u. Toloí e Falé.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'a e Fale 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o)

<006>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Tu'apulelulu, 21 Ma'asi 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Taliui

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o

4. Lipooti Fika 3/2019 'a e Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea ki he Ngaahi Totonu (Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2019)

Lau 'a e lipooti. Me'a 'a e Sea 'o e Kōmiti (Fakafofonga Nopele Fika 2 Ha'apai – Lord Tu'iha'angana).

Lau 'a e Tohi Tangi fika 2/2019. Tukuphifo ki he Kōmiti Kakato ke alea'i ai.

Fehu'i 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o ki he Sea 'o e Kōmiti pe ko e hā 'a e tu'unga 'o e ngāue ki he Tohi Tangi fika 3/2019, pea me'a 'a e Sea 'o e Kōmiti 'oku kei fakakakato 'a e ngāue ki ai.

5. KŌMITI KAKATO

Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2016

Fehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'Eua pe ko e hā ha lau 'a e Minisita Toutai ki he kole 'a e kilo 'e 5. Me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai 12 kuo ne tali 'a e fale'i mei he Minisita Toutai ke tukuange pe 'a e fakatapatapu he hoko atu, ka 'e fai e ngāue mo e kakai 'i he poloseki faama'i 'o e mokohunu, pea 'e lahi ange 'a e pa'anga 'e ma'u ai.

Tali 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'o 'ikai ha to e fakatonutonu.

Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2017

Kole 'a e Minisita Polisi ke to'o mu'a 'a e motu ko Pangaimotu (Tongatapu) mei he (fika 16) mei he lisi 'o e ngaahi kolo matātahi. 'Uhinga pe ke fai ha talanoa mo e kāinga he motu ko 'eni he ne fai 'a e fetu'utaki mai fekau'aki mo e me'a ni. Kae toki fakafoki mai pe ki he lisi, hili ha femahino'aki ki he makatu'unga hono fakakau ki he kolo matātahi pea mo kinautolu 'oku nau tokanga'i.

Tokanga 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu ke fakapapau'i pe he ko e motu ko eni ko e tofi'a 'o 'Ene 'Afio, pea ne 'i ai e ngaahi poloseki 'a e Kuini kuo ungasafonua 'i he motua ko 'eni.

Me'a 'a e Minisita Polisi 'o fakamālō he me'a ne tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele Hoko atu 'ene me'a 'o tokanga ki he feliuliuaki 'o e 'ea, pea mo e mahino 'a e lele ki he kaha'u 'o e ngaahi kolo matātahi koeni. 'Oku liliu 'e he feliuliuaki 'o e 'ea 'a e *landscape* pea ko e tu'u ko eni 'a e ngaahi kolo matātahi mo e fakangatangata 'o e *SMA* 'e liliu ia 'e he tahi 'i he kaha'u.

TALI 'E HE MINISITA KE TO'O 'A PANGAIMOTU (TONGATAPU) KAE LAVA KE FAI HA TALANOA MO E KĀINGA.

Lipooti Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017.

Tali

Lipooti Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018.

Tali

FALE ALEA (3.50pm)

Lipooti 'a e Sea Kōmiti Kakato ki Fale Alea.

Tali 'a e Fika 1/2018 - Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō Mei he Ngāue 2016.

Tali 'a e Fika 3/2018 - Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016.

Tali 'a e Fika 7/2018 – Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2016, mo hono fakatonutonu.

Tali 'a e Fika 8/2018 – Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2017.

Tali 'a e Lipooti Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017.

Tali 'a e Lipooti Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018.

Fika 1/2018 - Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō Mei he Ngāue 2016

Pāloti 'a e lau tu'o ua 'o tali.

Lau tu'o tolu pea pāloti 'o tali.

Fika 3/2018 - Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016

Pāloti 'a e lau tu'o ua 'o tali.

Lau tu'o tolu pea pāloti 'o tali.

Fika 7/2018 – Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2016

Pālōti ‘a e lau tu’o ua ‘o tali fakataha mo hono fakatonutonu.

Lau tu’o tolu pea pālōti ‘o tali mo hono fakatonutonu.

Fika 8/2018 – Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017

Pālōti ‘a e lau tu’o ua ‘o tali fakataha mo hono fakatonutonu.

Lau tu’o tolu pea pālōti ‘o tali mo hono fakatonutonu.

Lipooti Komisoni Ma’a e Kau Ngāue Fakapule’anga 2015/2016 & 2016/2017

Pālōti ‘o tali.

Lipooti Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2017/2018

Pālōti ‘o tali.

TOLOI ‘A E FALE ALEA KI HE MŌNITE 25 MĀ’ASI 2019.